

शेतकरी

■ वर्ष ५५ वे ■ अंक ८ वा ■ नोव्हेंबर २०२० ■ किंमत २५ रुपये ■ पाने ६०

१९६५ पासून शेतकऱ्यांच्या आवडीचे एकमेव मासिक. श्रमाच्या शेतीला ज्ञानाची जोड देऊन समृद्धीच्या वाटेवर...

मा. बाळासाहेब ठाकरे

कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (SMART) प्रकल्प

विशेषांक

बातम्यांच्या बांधावर

महाराष्ट्र शासन कृषी विभाग वेबिनार मालिका - ३
“ चर्चा करू शेतीची.. कास धरू प्रगतीची ”
‘महिला किसान दिवसाचे’ औचित्य साधून
‘ कृषी विकासातील महिलांचे योगदान ’

श्रीमती छाया ताई मोरे,
जालना महिला बचत
गट, डाळ प्रक्रिया उद्योग

श्रीमती अंजली चुरी,
ठाणे परदेशी भाजीपाला
उत्पादन व विक्री

श्रीमती शोभा गायकने, वर्धा
सौंदर्य शेती मध्ये गटाच्या
माध्यमातून कार्य

कृषी विभाग यूट्यूब चॅनल - <https://www.youtube.com/c/AgricultureDepartmentGoM>

दिनांक - १५/१०/२०२०, वेळ - सायं. ७.०० वा.

मा. ना. श्री दादाजी भुसे कृषिमंत्री यांनी दिनांक १५ ऑक्टोबर २०२० रोजी राष्ट्रीय महिला किसान दिनाच्या निमित्ताने कृषि विभागाचे युट्यूब वरील थेट प्रक्षेपित ‘चर्चा करू शेतीची – कास धरू प्रगतीची’ या वेबिनार मालिकेतील ‘कृषि विकासातील महिलांचे योगदान’ या कार्यक्रमात मार्गदर्शन केले. यावेळी मा. मंत्री महोदय यांनी राज्यातील शेतावर काम करणाऱ्या महिलांनी एकत्रित येऊन शेतकरी उत्पादक कंपन्या स्थापन कराव्या. शेती उत्पादित मालाला बाजारपेठेत स्थान निर्माण करून महिलांना शेती उद्योगात मानसन्मान मिळवून द्यावा असे आवाहन केले. महिलांच्या शेतीशाळा तसेच कृषि विभागाच्या योजनांमध्ये शेतकरी महिलांना प्राधान्य दिले जाणार असल्याचे सांगितले आणि राष्ट्रीय महिला किसान दिनाच्या शुभेच्छा दिल्या. सदर वेबिनारमध्ये मा. श्री. धीरजकुमार आयुक्त कृषि यांनी राष्ट्रीय महिला किसान दिनाच्या शुभेच्छा देऊन मार्गदर्शन केले. तसेच, श्रीमती शोभाताई गायकने जिल्हा-वर्धा, श्रीमती छायाताई मोरे जिल्हा-जालना, श्रीमती अंजलीताई चुरी जिल्हा-ठाणे यांनी या वेबिनारमध्ये सहभागी राज्यभरातील शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन केले.

मा. ना. श्री विश्वजीत कदम कृषि राज्यमंत्री यांनी ता. पलुस जि. सांगली येथील शेतकऱ्यांच्या बांधावर जाऊन सर्व शेतकऱ्यांची अडीअडचणीबाबत चर्चा केली. शेतकऱ्यांच्या अडचणीच्या अनुषंगाने संबंधित अधिकारी वर्गाला अंमलबजावणीबाबतच्या सूचना दिल्या. मा. कृषि राज्यमंत्री यांनी थेट बांधावर जाऊन शेतकऱ्यांच्या समस्या ऐकून घेत प्रश्न मार्गी लावण्याबाबत आश्वासन दिल्याने शेतकरी बांधवांच्या अशा पल्लवित झाल्या. यावेळी सन्माननीय पंचायत समिती सदस्य, शेतकरी बांधव व इतर अधिकारी कर्मचारी उपस्थित होते.

शेतकरी

नोव्हेंबर २०२०

अनुक्रमणिका

■ संपादकीय	४
■ मा. आयुक्त कृषि यांचे मनोगत	५
■ मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प	
● प्रकल्पाची प्रस्तावना.....	६
● कृषि विभागाचे बळकटीकरण	९
● पिक विकास परिषद	१०
● मूल्यसाखळी विकास शाळा	१३
● उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प.....	१४
● बाजार संपर्क वाढ उपप्रकल्प.....	१७
● पूरक नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान उप प्रकल्प	१९
● कापूस मूल्यसाखळी विकास	१९
● पशुसंवर्धन विभागाशी संबंधित घटक.....	२२
● उद्योजकता विकास सहाय्य.....	२३
● बाजारपेठेच्या माहितीचे विश्लेषण व प्रसारण	२४
● शेतमाल तारण योजना उपप्रकल्प	२६
● समुदाय आधारित संस्थांना कर्ज पुरवठा सुलभता सहाय्य शेतकऱ्यांच्या संस्थांना सुलभ कर्ज उपलब्धतेसाठी सहाय्य.....	२८
● स्पर्धात्मक कृषिमूल्यसाखळीमध्ये महिलांचा सहभाग -स्मार्ट प्रकल्पाचे धोरण	२९
■ विकेल ते पिकेल : मा. मुख्यमंत्री यांच्या संकल्पनेवर आधारित अभियान	३१
■ हवामान अनुकूल शेतीसाठी नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प	३५
■ राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेतर्गत पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटिका योजना २०२०-२१	३८
■ आंबिया बहारातील फळपिकांसाठी विमा योजना २०२०-२१.....	४१
■ द्राक्ष निर्यातीकरीता 'ग्रेपनेट' कार्यपद्धती	४८
■ गोड्या पाण्यातील कोळंबी संवर्धन	५२
■ युवा शेतकऱ्याची किमया तीस गुंठ्यात साडेपाच लाखांचे उत्पादन	५३
■ यशोगाथा : कोरडवाहू ते बागायती : सुनंदाताईची वाटचाल.....	५४
■ यशोगाथा : परंपरागत कृषि विकास योजना (संद्रीय शेती).....	५५
■ डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषिरत्न पुरस्कार सन २०१६.....	५६
■ वसंतराव नाईक कृषिभूषण पुरस्कार सन २०१६	५७
■ कृषि विभागातील माहे नोव्हेंबर २०२० चे शिलेदार	५८

१९६५ पासून शेतकऱ्यांच्या आवडीचे एकमेव मासिक.
श्रमाच्या शेतीला ज्ञानाची जोड देऊन समृद्धीच्या वाटेवर...

● प्रकाशक

श्री. धीरज कुमार (भाप्रसे) आयुक्त कृषि, महाराष्ट्र राज्य

● तांत्रिक मार्गदर्शन

श्री. एन. टी. शिसोदे, कृषि संचालक (विस्तार व प्रशिक्षण)

श्री. विनयकुमार आवटे, कृषि सहसंचालक (विस्तार व प्रशिक्षण)

● संपादक

श्रीमती अश्विनी भोपळे, कृषि उपसंचालक

● सहाय्यक संपादक

श्रीमती मेघा सुरेश पाटील, तंत्र अधिकारी

● तांत्रिक सहाय्य

: श्री. रोहित माने, कृषि अधिकारी

श्री. राजेंद्र देठे, कृषि पर्यवेक्षक

जाहिरात प्रसिद्धी व

वर्गणीदार नोंदणी : सौ. गीता खिस्ती

अंक वितरण : श्री. अरुण कापरे

● संपादन सहयोग

: फ्रेंड्स ऑफ फार्मर्स, पुणे

● मांडणी व सजावट

: सौ. सुखदा कुलकर्णी, पुणे

● मुद्रण

: आनंद पब्लिकेशन, एनएच ६, मुसळीफाटा, जळगाव

● संपर्क कार्यालये

जिल्हा अधिक्षक कृषि अधिकारी, उपविभागीय कृषि अधिकारी

कृषि विकास अधिकारी, गटविकास अधिकारी

तालुका कृषि अधिकारी, मंडल कृषि अधिकारी

● कृषि विभागाचे संकेतस्थळ : www.krishi.maharashtra.gov.in

● महाराष्ट्र शासनाचे संकेतस्थळ : www.maharashtra.gov.in

● केंद्र शासन कृषि व सहकार विभाग संकेतस्थळ : www.agricoop.nic.in

● ई-मेल : agrishetkari@gmail.com

● कृषि विभागाच्या वेबसाईटवर 'प्रकाशने' या शीर्षकाखाली मासिक दरमहा उपलब्ध केले जाते. तसेच अँड्रॉइड ॲपद्वारे मोबाईलवर सुद्धा उपलब्ध.

● किसान कॉल सेंटर टोल फ्री दूरध्वनी : १८००-१८०१५५११

● कृषि विभाग टोल फ्री दूरध्वनी : १८००-२३३४०००

● वार्षिक वर्गणी : रु. २५०/- आणि द्विवार्षिक वर्गणी : रु. ५००/-

● पत्रव्यवहार व वर्गणीसाठी पत्ता :

संपादक : शेतकरी मासिक, कृषि आयुक्तालय, कृषिभवन, दुसरा मजला, शिवाजीनगर, पुणे - ४११ ००५

या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या बातम्या, लेख, जाहिरात व अन्य कोणत्याही मजकूराशी कृषि विभाग सहमत असेलच असे नाही. अंकातील काही छायाचित्रे प्रातिनिधीक स्वरूपाची आहेत.

● वर्गणीदारांसाठी निवेदन : शेतकरी मासिक वर्गणी आता ऑनलाईन पद्धतीने gras.mahakosh.gov.in या कार्यप्रणालीद्वारे भरण्याची सुविधा उपलब्ध आहे. माहितीसाठी ०२०-२५५३७३३९ या क्रमांकावर संपर्क साधावा.

शेतकरी मासिकाचा नोव्हेंबर महिन्याचा अंक अतिशय माहितीपूर्ण व शेतकऱ्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाचा आहे. याचे कारण हा अंक एरवी देण्यात येणाऱ्या लेखांपेक्षा वेगळ्या माहितीने परिपूर्ण आहे. मा. मुख्यमंत्री यांच्या संकल्पनेवर आधारित विकेल ते पिकेल अभियान राज्यात सुरू झाले आहे तसेच मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन अभियान (स्मार्ट प्रकल्प) सुरू झाला आहे. हा प्रकल्प नेमका काय आहे, याची संपूर्ण माहिती या अंकात तपशीलवार प्रसिद्ध करित आहोत.

याचसोबत हवामान अनुकूल शेतीसाठी नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पाविषयी उपयुक्त लेख या अंकात आहे. गावे आणि तेथील शेतकरी यांना भविष्यातील बदलास तोंड देण्यासाठी सक्षम करण्याच्या हेतूने सामाजिक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून धोरण म्हणजेच हा प्रकल्प आहे. याशिवाय राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेतर्गत अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटिका योजना, सन २०२०-२१ साठी ग्रेपनेट कार्यपद्धती हे अन्य लेख आहेत. राज्यातील यशस्वी शेतकऱ्यांच्या यशोगाथा आणि कृषि पुरस्कारप्राप्त शेतकऱ्यांची माहिती असलेले लेखही या अंकात आहेत.

हवामान आधारित पीक विमा योजनांच्या विशेष माहितीपर लेखाबद्दल मा. कृषि आयुक्तांनी आपल्या मनोगतामध्ये स्पष्टता दिली आहे.

सर्व शेतकरी बांधवांना दिवाळी आणि रब्बी हंगामानिमित्त शेतकरी मासिकाच्या वतीने शुभेच्छा.

अश्विनी भोपळे

मनोगत

आयुक्त कृषि

महाराष्ट्र राज्य, पुणे

जागतिक बाजारपेठेतील संधीचा लाभ आपल्या शेतकऱ्यांना मिळवून देण्यासाठी आधिक नियोजनबद्ध प्रयत्नांचा भाग म्हणून राज्यात जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषी व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प राबविण्यात येत आहे. या प्रकल्पाची संपूर्ण माहिती शेतकरी बांधवांना व्हावी या उद्देशाने हा विशेषांक सादर करण्यास आम्हाला आनंद होत आहे. द्राक्ष निर्यातीकरिता ग्रेपनेट कार्यपद्धती, हवामान अनुकूल शेतीसाठी नानाजी देशमुख कृषी संजीवनी प्रकल्प, राष्ट्रीय कृषी विकास योजनेअंतर्गत पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटीका योजना, राज्यातील शेतकऱ्यांच्या यशोगाथा याबाबचे लेख या अंकात घेण्यात आले असून शेतकरी बंधू-भगिनींनी याचा लाभ घ्यावा.

शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य अबाधित राखण्यासाठी विमा संरक्षणाचे कवच शासनाने दिले आहे. वर्ष २०२०-२१ मध्ये संत्रा, मोसंबी, डाळिंब, काजू, केळी, द्राक्ष, आंबा, स्ट्रॉबेरी या आठ फळपिकांसाठी शासनाने हवामान आधारित फळ पीक विमा योजना लागू केली आहे. तुलनेने अधिक गुंतवणुकीच्या या पिकांचे दुर्दैवाने नुकसान झाल्यास विमा हा आधार ठरू शकतो. अवेळी येणारा पाऊस, गारपीट, कमी-जास्त होणारे तापमान, सापेक्ष आर्द्रता, वेगाचा वाहणारा वारा आदी धोक्यांपासून पिकांना होणारे नुकसान या विमा योजनेतून कमी करता येऊ शकते. या अंकात वरील सर्व पिकांच्या विमा योजनेची सविस्तर व तपशीलवार माहिती दिली आहे. शेतकरी बांधवांसाठी ही माहिती अत्यंत उपयुक्त ठरणार आहे.

‘विकेल ते पिकेल’ या अभियानांतर्गत शेतकरी बंधू भगिनींसाठी कृषी विभागामार्फत ‘चर्चा करू शेतीची... कास धरू प्रगतीची’ ही वेबिनार मालिका कृषी विभागाच्या युट्यूब चॅनेलवरून सुरू करण्यात आलेली आहे. या मालिके अंतर्गत शेतकरी उत्पादक कंपनीच्या माध्यमातून कृषी विकास, भौगोलिक मानांकनाचे कृषी विकासातील महत्व, दिनांक १५ ऑक्टोबर २०२० रोजीच्या राष्ट्रीय महिला किसान दिनाचे ऐचित्य साधून कृषी विकासातील महिलांचे योगदान, पारंपारिक बियाणे संवर्धनात महिलांचे योगदान या विषयांवर कार्यक्रम झाले असून त्यास शेतकरी बंधू भगिनींनी उत्तम प्रतिसाद दिलेला असून यापुढे देखील प्रत्येक आठवड्यास प्रसारित होणाऱ्या कार्यक्रमाचा व कृषी विभागाच्या योजनांसंदर्भात माहितीपटांचा शेतकऱ्यांनी लाभ घ्यावा.

सर्व शेतकरी बांधवांना रब्बी हंगाम तसेच दिवाळीच्या मनःपूर्वक शुभेच्छा!

आपला स्नेहांकित

धीरज कुमार

मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन (स्मार्ट) प्रकल्प

महाराष्ट्राचा कृषि क्षेत्राचा २००४-०५ ते २०११-१२ या कालावधीतील सरासरी वार्षिक वृद्धिदर ६.४ टक्के होता. या कालावधीत तृणधान्याखालील क्षेत्रामध्ये घट झाली आणि अन्नधान्य पिकांकडून नगदी पिकांकडे कल वाढलेला दिसून आला. राज्याच्या एकूण पेरणी क्षेत्रापैकी २५ टक्के क्षेत्रावर अन्नधान्य पिके घेतली जातात, मात्र या पिकांचा सकल घरगुती उत्पान्नातील (जीडीपी) वाटा केवळ ७.७ टक्के इतकाच आहे. सन २००० नंतर राज्याने अनेक उच्च मूल्यांकित पिकांच्या उत्पादनात आघाडी घेतलेली आहे. महाराष्ट्र राज्य हे फळे, भाजीपाला, कडधान्ये, कापूस आणि सोयाबीन या पिकांच्या सर्वात मोठ्या उत्पादक आणि निर्यातदार राज्यांपैकी एक आहे. राज्यातील कापूस, सोयाबीन व मका ही प्रमुख पिके असून त्यांचे प्रमाण ६० टक्के आहे व ही पिके जागतिक बाजारपेठेशी निगडीत आहेत.

महाराष्ट्राच्या शेतीक्षेत्रात अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण ८० टक्के आहे. राज्यामध्ये बहुतांश पिकांच्या किंमती आंतरराष्ट्रीय बाजारांशी निगडीत असल्यामुळे किंमतीतील चढ-उतारांचा थेट परिणाम कमी जमीनधारणा असलेल्या शेतकऱ्यांवर होतो. जागतिकीकरणाच्या या पर्वांमध्ये शेतकऱ्यांच्या या समस्यांवर मार्ग काढण्यासाठी राज्यात जागतिक बँकेच्या सहाय्याने सातत्याने प्रयत्न सुरू आहेत.

राज्यात २०१० ते २०१८ या कालावधीत जागतिक बँक सहाय्यीत 'महाराष्ट्र स्पर्धाक्षम कृषि विकास प्रकल्प' राबविण्यात आला. राज्यातील शेतकऱ्यांची उत्पादकता, नफा क्षमता आणि बाजारपेठ प्रवेश सुलभता वाढविणे ही प्रकल्पाची मुख्य उद्दिष्टे होती. या प्रकल्पांतर्गत ४१२ शेतकरी उत्पादक कंपन्यांची स्थापना करण्यात आली, ८१ कृषि उत्पन्न बाजार समित्यांचे बळकटीकरण करण्यात आले, २४ पशू बाजार, ४७० ग्रामीण आठवडी बाजार आणि २३६ साठवणूकगृहांचे नूतनीकरण करण्यात आले. त्याचप्रमाणे 'महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जिवनोन्नती अभियानां'तर्गत विविध आजीविका घटकांच्या माध्यमातून गरिबी निर्मूलनाचे उपक्रम राबविण्यात आले. या अभियानामुळे ४.३ लाख स्वयंसहाय्यता गटांचे सबलीकरण, १८६६२ ग्राम संघ आणि ७१८ प्रभाग संघांची स्थापना करून १३००० सूक्ष्म उद्योजक निर्माण करण्यात आले. महिला आर्थिक विकास महामंडळ अंतर्गत ३६१ लोकसंचलित साधन केंद्रांची स्थापना झालेली आहे. महाराष्ट्र ग्राम सामाजिक परिवर्तन संस्थेचा माध्यमातून १००० गावांमध्ये ग्राम विकासाच्या उपक्रमांमधून परिवर्तन घडवून आणण्यात येत आहे. राज्यामध्ये अलीकडच्या काळात जागतिक बँकेच्या सहकार्याने विशेषतः हवामान बदलाला तोंड देण्याच्या दृष्टीने शेती विकासाचे उपक्रम हाती घेण्यात आलेले आहेत.

या सर्व उपक्रम आणि प्रयत्नांच्या परिणामी राज्यात जे सामाजिक भांडवल आणि पायाभूत सुविधा निर्माण होत आहेत, त्यांच्या आधारे देशांतर्गत आणि जागतिक बाजारपेठेतील संधींचा लाभ शेतकऱ्यांना मिळवून

देण्यासाठी अधिक नियोजनबद्ध प्रयत्नांची आवश्यकता दिसून आली आहे. त्या अनुषंगाने राज्यात जागतिक बँकेच्या अर्थसहाय्याने मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन प्रकल्प (स्मार्ट) राबविण्यात येत आहे.

कृषि मूल्यसाखळीमध्ये महिलांचा विशेष सहभाग हा उत्पादनामध्ये आढळून येतो. कृषि उत्पादनामध्ये महिला या उत्पादक व कामगार या दोन्ही जबाबदाऱ्या पार पाडतात. महाराष्ट्रामध्ये केवळ १५ टक्के महिलांचा नावावर शेती आहे. महिलांच्या नावावर शेती

नसल्यामुळे त्यांना बँकेचे कर्ज व विविध शासकीय योजनांचा लाभ मिळत नाही. त्यामुळे त्यांचा काढणी पश्चात व्यवस्थापन व विपणन प्रक्रियेमध्ये सहभाग हा अत्यल्प आहे. कृषिविषयक काढणीपश्चात व्यवस्थापन व विपणन (समूहक, घाऊक विक्रेते, अधिकृत विक्रेते, किरकोळ विक्रेते, निर्यातदार) भूमिकामध्ये प्रामुख्याने पुरुषांचे वर्चस्व असून महिलांचा सहभाग अत्यल्प दिसून येतो. सदर प्रकल्पाद्वारे महिलांच्या शेतकरी उत्पादक संस्था तयार करणे, त्यांचा काढणी पश्चात व्यवस्थापन व विपणन प्रक्रियेमध्ये सहभाग वाढविणे व त्यानुषंगाने त्यांची क्षमता बांधणी करणे यावर विशेष भर देण्यात येणार आहे.

प्रकल्पाचे उद्दिष्ट

राज्यातील अल्प आणि अत्यल्प भूधारक शेतकरी आणि कृषि उद्योजकांना केंद्रस्थानी ठेवून स्पर्धात्मक व सर्वसमावेशक कृषि मूल्यसाखळ्या विकसीत करणे.

हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी उत्पादक आणि उद्योजकांना नवीन व संघटित बाजारपेठेत प्रवेश मिळवून देण्यासाठी आवश्यक ते तांत्रिक सहाय्य, पायाभूत सुविधा आणि जोखीम निवारण क्षमता विकसित करण्यासाठी गुंतवणूक केली जाईल. त्यासाठी शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन स्थापन केलेल्या संघ/संस्थांच्या माध्यमातून काढणीपश्चात हाताळणी, मूल्यवृद्धी आणि प्राथमिक प्रक्रिया केलेला माल संघटित खरेदीदार, प्रक्रिया उद्योग आणि निर्यातदारांना पुरवठा करण्याची व्यवस्था उभी करण्यावर भर देण्यात येईल. त्यासाठी शेतकरी संघ/संस्था आणि खासगी उद्योग यांनी एकत्रित प्रस्ताव सादर करणे आवश्यक राहील. प्रकल्प अंमलबजावणीसाठी आवश्यक ते तांत्रिक सहाय्य व क्षमता विकास तसेच पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणूक या बाबींना गरजेनुसार अर्थसहाय्य शेतकरी संघ/संस्थांना प्रकल्पामार्फत दिले जाईल. खासगी उद्योजक/खरेदीदार यांना खासगी गुंतवणुकीसाठी कोणतेही अर्थसहाय्य प्रकल्पामार्फत दिले जाणार नाही. त्याचबरोबर प्रकल्पामध्ये कृषि आणि पणन विभागांना धोरणात्मक परिवर्तनासाठी आणि खासगी क्षेत्राशी समन्वय साधण्यासाठी सक्षम बनविण्यासाठी संस्थात्मक क्षमता विकास कार्यक्रम राबविला जाईल. बाजारपेठेतील चढ-उतार आणि काढणीपश्चात जोखीम

निवारणाची व्यवस्था उभी करण्याचाही प्रकल्पामध्ये समावेश असेल.

प्रकल्पांतर्गत विविध बाबींकरिता लाभार्थ्यांना अनुदान देताना केंद्र व राज्य शासनाच्या विविध प्रचलित योजनांतर्गत अनुज्ञेय असलेले सर्व मापदंड (Cost norms) लागू राहतील. तथापि, एखाद्या बाबीस प्रचलित योजनांतर्गत मापदंड उपलब्ध नसल्यास अथवा काही बाबींचे राज्य अथवा केंद्र शासनाचे मापदंड (Cost norms) उपलब्ध नसल्यास त्याबाबत व अल्प अनुदानामुळे / विशिष्ट निकषांमुळे संबंधित प्रवर्गातील लाभार्थ्यांचा पुरेसा प्रतिसाद मिळत नसल्याचे निदर्शनास आल्यास, अशा विशिष्ट बाबींच्या मापदंड / निकष प्रकल्प सुकाणू समितीच्या मान्यतेने निश्चित सुधारणा करण्यात येतील.

प्रकल्प कालावधी

प्रकल्पाचा कालावधी ७ वर्षांचा असून २०२०-२१ ते २०२६-२७ या दरम्यान प्रकल्पाची अंमलबजावणी केली जाईल.

प्रकल्प गुंतवणूक आराखडा

प्रकल्पाचा एकूण खर्च रु. २१०० कोटी असून प्रकल्पाचे निधी स्रोत खालीलप्रमाणे आहे.

निधीचे स्रोत	रक्कम (रु. कोटी)	रक्कम (दशलक्ष डॉलर्स)	टक्के
जागतिक बँकेचे कर्ज	१४७०	२१०	७०
राज्य शासनाचा हिस्सा	५६०	८०	२७
खासगी उद्योगक्षेत्राच्या माध्यमातून (सीएसआर)	७०	१०	३
प्रकल्पाची एकूण किंमत	२१००	३००	१००

प्रकल्प लाभार्थी

समुदाय आधारीत संस्था प्रकल्पाच्या प्रमुख लाभार्थी असून त्यामध्ये प्रामुख्याने शेतकरी उत्पादक संस्था, प्रभाग संघ, लोकसंचलित साधन केंद्र, प्राथमिक कृषि सहकारी संस्था, उत्पादक संघ, 'आत्मा' यंत्रणेकडे नोंदणी झालेले उत्पादक गट इ. चा समावेश असेल. सदर समुदाय

आधारीत संस्था या उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प, बाजार संपर्क वाढ उपप्रकल्प व गोदाम आधारीत उपप्रकल्पाच्या माध्यमातून सहभागी होणार आहेत. प्रकल्पामध्ये अंदाजे १००० समुदाय आधारीत संस्था सहभागी होणार असून त्यापैकी किमान ३०० महिला संस्था असतील.

प्रकल्पामध्ये शेतकरी वर्गातील विविध घटकांचा समावेश करण्यात येणार असून त्यांचा सहभाग खालीलप्रमाणे असणार आहे.

१. अल्प आणि अत्यल्प भूधारक शेतकरी ८० टक्के
२. अनुसूचित जाती व जमाती शेतकरी १३ टक्के
३. महिला उत्पादक/शेतकरी ५० टक्के

प्रकल्प अंमलबजावणी संरचना :

सदर प्रकल्पाच्या अंमलबजावणीसाठी कृषि विभाग हा नोडल विभाग असून खालीलप्रमाणे सात विभागातील ११ यंत्रणा या प्रकल्प अंमलबजावणी कक्ष म्हणून कार्यरत असणार आहेत.

अ.क्र.	प्रशासकीय विभाग	अंमलबजावणी यंत्रणा
१	कृषि विभाग	१) आत्मा संचालनालय, कृषि आयुक्तालय, पुणे
२	पशुसंवर्धन विभाग	२) पशुसंवर्धन आयुक्तालय, पुणे
३	पणन विभाग	३) पणन संचालनालय, पुणे ४) महाराष्ट्र राज्य कृषि पणन मंडळ, पुणे ५) महाराष्ट्र राज्य सहकारी कापूस उत्पादक पणन महासंघ, नागपूर ६) महाराष्ट्र राज्य वखार महामंडळ
४	सहकार विभाग	७) महाराष्ट्र राज्य सहकार विकास महामंडळ, पुणे
५	महिला व बाल कल्याण विभाग	८) महिला आर्थिक विकास महामंडळ, मुंबई
६	ग्राम विकास विभाग	९) महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती प्रकल्प, मुंबई १०) ग्राम सामाजिक परिवर्तन फाउंडेशन (व्हीएसटीएफ), मुंबई
७	नगर विकास विभाग	११) पुणे महानगरपालिका

राज्यस्तरावर प्रकल्प संनियंत्रणासाठी मा. मुख्य सचिव यांच्या अध्यक्षतेखाली सुकाणू समिती स्थापन करण्यात आली असून सर्व अंमलबजावणी यंत्रणांमध्ये योग्य समन्वयासाठी सचिव कृषि यांच्या अध्यक्षतेखाली स्मार्ट सोसायटी स्थापन करण्यात आलेली आहे. या सोसायटीच्या अंतर्गत एक प्रकल्प समन्वय व व्यवस्थापन कक्ष आणि

सर्व संलग्न विभागांमध्ये प्रकल्प अंमलबजावणी कक्ष स्थापन करण्यात आलेले आहेत. त्याचबरोबर विभागीय आणि जिल्हा पातळीवरही प्रकल्प अंमलबजावणी कक्ष स्थापन करण्यात आले आहेत. प्रकल्पाची संरचना खालीलप्रमाणे आहे.

- प्रकल्प सुकाणू समिती (Project Steering Committee) – अध्यक्ष मा. मुख्य सचिव
- महाराष्ट्र राज्य कृषि व्यवसाय व ग्रामीण परिवर्तन प्रकल्प सोसायटी (SM-RT Society) – अध्यक्ष – सचिव कृषि
- प्रकल्प समन्वय व व्यवस्थापन कक्ष
Project Coordination Management Unit (PCMU)
प्रकल्प संचालक – आयुक्त कृषि
अतिरिक्त प्रकल्प संचालक – कृषि सह संचालक
- प्रकल्प अंमलबजावणी कक्ष (PIUs) (११ संलग्न यंत्रणांच्या मुख्यालयात)
- विभागीय अंमलबजावणी कक्ष – Regional Implementation Unit (RIU) (प्रमुख – विभागीय कृषि सहसंचालक)
- जिल्हा अंमलबजावणी कक्ष – District Implementation Unit (DIU) (प्रमुख – जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी)

प्रकल्पाचे घटक

या प्रकल्पांतर्गत पारंपरिक कृषि व्यवस्थेचे बळकटीकरण करून ती अधिकाधिक बाजारपेठेभिमुख बनवणे आणि मूल्यसाखळीतील खासगी क्षेत्राचा सहभाग अधिक व्यापक करणे यावर भर असणार आहे. प्रकल्पाचे खालील तीन प्रमुख घटक आहेत.

- १) कृषि व्यवसाय सुधारणांसाठी संस्थात्मक व्यवस्थेचे बळकटीकरण : या घटकांतर्गत कृषि क्षेत्रातील सुधारणांच्या अंमलबजावणीसाठी संशोधन आणि तांत्रिक सहाय्य उपलब्ध करून देण्यात येईल. यामध्ये संबंधित विभागांतील मनुष्यबळाचा क्षमताविकास आणि मूल्यसाखळीतील सहभागी घटकांच्या संवादासाठी मंच उपलब्ध करून देण्यासाठी पीक परिषदेची (स्ट्युअर्डशिप कौन्सिलची) स्थापना हे दोन प्रमुख घटक असणार आहेत.
- २) कृषि व्यवसाय विकास आणि बाजारपेठेत प्रवेश : या घटकांतर्गत शेतीक्षेत्रात नवउद्योजकांना प्रोत्साहन आणि तांत्रिक सहाय्याद्वारे

उत्पादक आणि खरेदीदार यांना एकत्र आणणारे उत्पादक भागीदारी प्रकल्प उभे करणे आणि विविध शेतमालाच्या उत्पादन केंद्रांना बाजारपेठेशी जोडण्यासाठी आवश्यक ते उपक्रम राबविणे हे दोन प्रमुख घटक असणार आहेत. उत्पादन केंद्रांमधून शेतमाल निर्यातीला चालना देणे आणि शेतकरी समूहांना सुलभ पतपुरवठ्याची उपलब्धता यावरही भर देण्यात येईल.

- ३) जोखीम निवारणाची व्यवस्था उभी करणे : यामध्ये शेतकऱ्यांना आणि शासनाला बाजारपेठेची माहिती, आगामी बाजारभाव उपलब्ध करून देणारी यंत्रणा उभारण्यात येईल. दरातील चढउताराची जोखीम कमी करण्यासाठी तसेच हंगामात नाझलाजाने होणारी विक्री थांबवून बाजारपेठेतील आवक नियंत्रित करणे यासाठी गोदामांची उभारणी आणि शेतमाल तारण योजनेला बळकटी देण्याचेही प्रस्तावित आहे.

प्रकल्पांसाठी पिकांची निवड

प्रकल्पासाठी कृषि विभागाच्या मदतीने राज्यातील ५० महत्वाच्या पिकांची यादी तयार करण्यात आली. स्मार्ट प्रकल्पामध्ये समाविष्ट करण्यासाठी पिकासाठी पाण्याची गरज, लहान व सीमान्त शेतकऱ्यांचा सहभाग, महिलांचा सहभाग, काढणीपश्चात हाताळणी आणि मूल्यवृद्धीसाठी असलेला वाव, निर्यातक्षमता, पिकाखालील क्षेत्र, वायदेबाजारात समावेश, किमान हमीभाव योजनेतील समावेश, पिकाच्या दरातील गेल्या सहा वर्षांतील चढउतार आणि पुरवठ्याच्या तुलनेत गेल्या सहा वर्षांत मागणीत झालेली वाढ इ. निकषाचा वापर करून २६ पिकांची निवड करण्यात आलेली आहे.

राज्यात विविध पिकांची उत्पादन क्षेत्रे निर्माण झालेली दिसून येतात. अनुकूल हवामान व भौगोलिक परिस्थिती आणि बाजारपेठेची उपलब्धता यानुसार असे समूह विकसित होतात. या समूहांमध्ये आवश्यक त्या सुविधा उपलब्ध करून देऊन व्याप्ती वाढवणे आणि प्रयत्नपूर्वक नवीन समूह विकसित करणे यावर प्रकल्पामध्ये भर देण्यात येणार आहे.

सामाजिक व पर्यावरण आराखडा

प्रकल्प अंमलबजावणी करत असताना प्रकल्पातील उपक्रमामुळे सामाजिक हानी पोहोचू नये व पर्यावरणावर विपरीत परिणाम होऊ नये या उद्देशाने सामाजिक व पर्यावरण आराखडा तयार करण्यात आलेला आहे. उपप्रकल्पामध्ये समाविष्ट होणाऱ्या सर्व प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणा व समुदाय आधारीत संस्थांना या आराखड्याचे पालन करणे बंधनकारक आहे.

कृषि विभागाचे बळकटीकरण

कृषि परिवर्तनासाठी संस्थात्मक सुधारणा

१८८३ मध्ये कृषि विभागाची स्थापना झाल्यापासून, उत्पादकता वाढीवर लक्ष केंद्रित केले गेले. उच्च उत्पन्न देणाऱ्या संकरित वाणांच्या विकासासह हरितक्रांतीचे युग १९६५-६६ मध्ये सुरू झाले. हरितक्रांतीच्या काळात कृषि क्षेत्राच्या विकासास चालना देण्यासाठी अनेक योजना सुरू झाल्या. यानंतरच्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये कृषि विकासावर विशेष भर देण्यात आला. शेतकऱ्यांना अधिक उत्पादन आणि निविष्टांच्या योग्य वापरासाठी मार्गदर्शन करणारी प्रशिक्षण व भेट योजना १९८१-८२ मध्ये सुरू करण्यात आली. या सर्व प्रयत्नांमुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात देश स्वयंपूर्ण झाला आहे.

शेतमालाचे उत्पादन आणि शेतमालाची विक्री व्यवस्था या दोन्ही बाबी अनुक्रमे राज्य शासनाचा कृषि विभाग आणि कृषि पणन विभाग सांभाळतात. कृषि विभागाच्या वेगवेगळ्या संचालनालयाद्वारे यासंबंधीचे नियोजन, अंमलबजावणी, आढावा आणि संनियंत्रण केले जाते. तर पणन विभाग हा शेतमालाच्या बाजारपेठांचे नियमन करतो. हे प्रयत्न विविध पिकांचे समूह विकसित करणे, बाजारपेठेभिमुख उत्पादन आणि माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर करून शेतकऱ्यांना लागवडीचे निर्णय घेण्यामध्ये सहाय्य करणे आणि शेतकऱ्यांना शेतमाल विक्रीचे अधिक पर्याय उपलब्ध करून देणे या दिशेने वळवणे अधिक तर्कसंगत ठरणार आहे.

त्यानुषंगाने स्मार्ट प्रकल्पामध्ये राज्यातील कृषि परिवर्तनास अधिक बळकटी आणण्यासाठी कृषि आणि पणन विभागांच्या संस्थात्मक क्षमता मजबूत करण्यासाठी निधीची तरतूद करण्यात आलेली आहे. त्यामध्ये कृषि विभाग हा योजनांची अंमलबजावणी करणारा विभाग या सध्याच्या कार्यपद्धतीकडून दीर्घ-मुदतीच्या बाजाराभिमुख दृष्टिकोनातून पीक समूह विकसित करणारा विभाग बनण्यासाठी आवश्यक उपक्रम राबविण्यात येतील. त्याचप्रमाणे बाजारपेठ सुधारणांच्या चांगल्या अंमलबजावणीसाठी कृषि पणन विभागात संस्थात्मक बदल प्रस्तावित आहेत, जेणेकरून शेतकऱ्यांना त्यांच्या मालाचा अधिक परतावा मिळेल.

कृषि विभागाचे बळकटीकरण :

हा उपघटक कामगिरी आधारित आहे. म्हणजे आधीच निश्चित केलेली उद्दिष्टे पूर्ण केली तर विभागाला जागतिक बँकेकडून निधी प्राप्त होईल. कृषि विभागामार्फत १०० हून अधिक विविध राज्य आणि राष्ट्रीय कृषि विकास योजना राबविल्या जातात. राज्यातील उच्च-मूल्याच्या पिकांचे वाढते क्षेत्र आणि जागतिक मूल्यसाखळ्यांशी एकात्मिकरण झाल्याने, योजना आधारित कार्यपद्धतीकडून शेतकऱ्यांची व कृषि उद्योगांची तांत्रिक क्षमता वाढवण्यावर भर देणाऱ्या दीर्घ मुदतीच्या, बाजारपेठेभिमुख दृष्टिकोनाकडे जाण्याचे शासनाचे धोरण आहे.

शेतकरी आणि कृषि व्यवसायांना आधार देण्यासाठी आवश्यक असणारी कृषि विभागातील अकरा मूलभूत तांत्रिक क्षेत्रात क्षमता विकासाची गरज आहे. यामध्ये i) दर्जेदार निविष्टांची उपलब्धता; ii) कीटकनाशके अवशिष्ट तपासणी सेवा; iii) मूलभूत नैसर्गिक स्रोतांच्या व्यवस्थापनासाठी तंत्रज्ञानाचा वापर, उदा. माती आणि पाणी; iv) कृषि व्यवसाय आणि

कृषि-प्रक्रियेस चालना देणे; v) शोधयोग्यता (ट्रेसीबीलीटी)-जीएपी आणि फायटोसॅनेटरी प्रमाणपत्र; vi) विस्तार सेवा; vii) शेतकरी प्रशिक्षण; viii) बाजारभाव विश्लेषण; ix) समूह विकास; x) शेतकरी उत्पादक संघटनांचे पालनपोषण - क्षमता विकास आणि मार्गदर्शन; xi) काढणीपश्चात आणि मूल्यवर्धन कार्यात शेतकऱ्यांना गुंतवण्यासाठी उद्योजकतेला प्रोत्साहन देणे यांचा समावेश आहे.

या क्षेत्रांमध्ये कृषि विभागाची नियोजन आणि अंमलबजावणीची संरचना बळकट करण्यासाठी सर्वप्रथम कृषि विभागाचा कार्यात्मक आढावा घेण्यात येत आहे. त्याद्वारे विभागाच्या कार्यपद्धतीचे विश्लेषण करून कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी आवश्यक बदल निश्चित केले जातील. या आढाव्यामध्ये वनामती आणि रामेती या प्रशिक्षण संस्थांचाही समावेश असेल. कार्यात्मक आढाव्याच्या शिफारशी कृषि विभागाची ध्येय निश्चिती आणि त्या अनुषंगाने नियोजन करण्याच्या प्रयत्नात उपयुक्त ठरतील. निश्चित केलेल्या उद्दिष्टांच्या पूर्तीसाठी सुयोग्य मनुष्यबळाची निवड करून महत्वाच्या कार्यक्षेत्रांमध्ये अपेक्षित लक्ष्ये साध्य करण्यात येतील. या लक्षांच्या पूर्ततेचा मागोवा घेण्यासाठी प्रभावी संनियंत्रण (एमआयएस) प्रणाली विकसित करण्यात येईल. प्रशिक्षण आणि क्षमता विकासासाठी राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावरील नामांकित संस्थांशी तांत्रिक भागीदारी करून जागतिक स्तराच्या व्यवस्थापन पद्धती व मानकांचा अवलंब करण्यात येईल.

मुलभूत तांत्रिक कार्यक्षेत्रात कर्मचाऱ्यांची क्षमता वाढविण्यासाठी प्रशिक्षण व्यवस्था मजबूत करून कृषि विभागातील जास्तीतजास्त कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षित करणे आवश्यक आहे. सातत्यपूर्ण कृषि शिक्षणासाठी वनामती आणि रामेती या प्रशिक्षण संस्थांमध्ये संस्थात्मक क्षमता, अभ्यासक्रम, प्रशिक्षण सुविधा आणि कर्मचारी मूल्यांकन आणि प्रमाणीकरणाची व्यवस्था स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत करण्यात येईल. कृषि विभागाच्या सर्व कर्मचाऱ्यांसाठी पाच वर्षांच्या कालावधीत योजनाबद्ध पद्धतीने प्रशिक्षण कार्यक्रम राबविण्यात येईल.

क्षमता विकासाच्या प्रयत्नांचा एक भाग म्हणून, कृषि विभाग आपले आर्थिक व्यवस्थापन आणि मानव संसाधन व्यवस्थापन मजबूत करेल. यामध्ये उपलब्ध संसाधनांचे आणि योजनांचे मूलभूत तांत्रिक कार्यक्षेत्राच्या अनुषंगाने मॅपिंग करणे; मूलभूत तांत्रिक कार्यक्षेत्रांच्या अनुषंगाने सर्व कर्मचाऱ्यांची कामे आणि जबाबदाऱ्यांचे पुनरावलोकन करणे आणि त्यामध्ये सुधारणा करणे; कार्यक्षमता व्यवस्थापन आणि कर्मचाऱ्यांना उद्दिष्टांच्या पूर्ततेशी निगडीत प्रोत्साहन देणाऱ्या प्रणालीचा अवलंब करणे; अंदाजपत्रक आणि खर्च संनियंत्रण प्रणालीचे पुनरावलोकन करणे आणि त्यामध्ये सुधारणा करणे; आणि कृषि विभागामध्ये आवश्यकतेनुसार तांत्रिक सल्लागारांच्या नियुक्तीसाठी विहित पद्धती विकसित करणे ही कामे करण्यात येतील.

शेतकऱ्यांचे उत्पन्न दुप्पट करण्याबाबतच्या अहवालात राज्य सरकारांनी शेतकऱ्यांचे निव्वळ उत्पन्न वाढविण्यावर भर द्यावा, पीक विम्यासारख्या जोखीम कमी करण्याच्या उपायांना प्रोत्साहन द्यावे, पत पुरवठा व्यवस्थेत सुधारणा करावी, शेतीबाह्य मिळकत वाढवण्यासाठी उपक्रमांना प्रोत्साहन

द्यावे आणि एकंदरीतच शेतकऱ्यांची चिंता कमी करण्यासाठी कल्याणकारी उपायांचा अवलंब करावा असे सुचविण्यात आलेले आहे. या उद्दिष्टांवर लक्ष ठेवण्यासाठी राज्यातील आत्मा (कृषि तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा) महत्वाची आहे. आवश्यक मनुष्यबळ, प्रशिक्षण आणि इतर सुविधा पुरवून या यंत्रणेचे बळकटीकरण करण्याचे प्रस्तावित आहे.

या घटकासाठी कामगिरी आधारित वितरणाचे मान्यताप्राप्त निर्देशक (डीएलआय- डिसबरसमेंट लिंकड इंडिकेटर्स) आधारित वित्तपुरवठा प्रणालीचा अवलंब केला जाणार आहे. कामगिरी आधारित वितरणाचे निर्देशक पूर्ततेनंतर उपलब्ध होणाऱ्या निधीचा विनियोग कृषि विभाग अधिक रचनात्मक कामांसाठी करू शकेल.

पणन विभागाची संस्थात्मक क्षमता वाढविणे

महाराष्ट्रातील कृषि उत्पादनांच्या विपणन कार्याचे नियमन पणन संचालनालय करते. पणन विभागाची कामे व जबाबदाऱ्यांच्या अनुषंगाने कृषि विपणन सुधारणांचा चालना देणे, शेतमाल व्यापार सुलभ करण्यासाठी आणि मजबूत विवाद निराकरण प्रणाली स्थापित करण्यासाठी विभागाच्या मुलभूत तांत्रिक कार्यक्षेत्राचे बळकटीकरण करणे आवश्यक आहे. त्यामध्ये प्रभावी नियमन क्षमता, संनियंत्रण, विवाद निराकरण या मुख्य कामांबरोबरच आर्थिक आणि प्रशासकीय व्यवस्थापन आणि मानव संसाधन व्यवस्थापन या बाबींचा समावेश असेल.

या उपाययोजनांचा एक भाग म्हणून पणन विभागाचा देखील कार्यात्मक आढावा घेण्यात येईल. कार्यात्मक आढावाच्या अहवालाच्या आधारे पाच वर्षांच्या कालावधीसाठी विभागाची उद्दिष्टे आणि कार्ययोजना विकसित करण्यात येईल. ठरविलेल्या उद्दिष्टांच्या आधारे विभागातील कर्मचाऱ्यांसाठी विशिष्ट कौशल्य विकास कार्यशाळा, प्रशिक्षण आणि प्रदर्शनांना भेटीचे आयोजन केले जाईल. नियमनाची कार्यक्षमता वाढवून शेतमाल बाजार सुरळीतपणे चालविण्यासाठी आवश्यक कामे पणन विभाग या प्रकल्पांतर्गत करेल. यात बाजार नियमांच्या माहितीचे संकलन आणि विविध माध्यमातून ही माहिती शेतकरी व इतर घटकांपर्यंत पोहोचविणे आणि कार्यक्षम सेवेसाठी कृषि उत्पन्न बाजार समितीच्या कर्मचाऱ्यांचे प्रशिक्षण यांचा समावेश असेल.

प्रभावी संनियंत्रणाच्या आधारे बाजार समित्यांची वार्षिक क्रमवारी प्रकाशित करण्याची प्रणाली स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत कार्यान्वित करण्यात

येईल. निवडण्यात आलेल्या बाजार आरोग्य निर्देशकांमध्ये परवानाधारक खरेदीदारांची संख्या, व्यापाराचे आकारमान, कचरा व्यवस्थापन सुविधा, बाजारातील उलाढाल, कर्मचाऱ्यांचे प्रमाण, साठवण आणि लिलाव सुविधांची गुणवत्ता आणि शेतकऱ्यांना व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी लागणारा वेळ यांसारख्या बाबींचा समावेश आहे.

पणन सुधारणांचे अपेक्षित परिणाम प्राप्त करण्यासाठी पणन विभागाच्या आणि बाजार समित्यांच्या कर्मचाऱ्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी आवश्यक प्रशिक्षण सुविधा उपलब्ध करून देण्यात येतील. पणन विभागाच्या मुख्य प्रशासकीय क्षमतांचे बळकटीकरण करून 'ईझ ऑफ डूइंग बिझनेस' (ईओडीबी) म्हणजेच व्यापार सुलभता वाढविण्याच्या दृष्टीने परवाना व अनुपालन आवश्यकतांमध्ये सुलभ सेवा देण्यासाठी पणन विभाग माहिती तंत्रज्ञान आधारित प्रणाली तयार करेल. खासगी बाजारांसाठीच्या परवाना व अनुपालन आवश्यकतांमध्ये देखील सेवा वितरण मानकांचे पुनरावलोकन व सुधारणा करून खासगी बाजारासाठी व्यापार सुलभता वाढविण्याबाबत विभाग कार्य करेल. शेतमालाच्या खरेदी-विक्री व्यवहारांमध्ये उद्भवणारे वाद सोडविण्यासाठी क्षेत्रीय कार्यालयांना आवश्यक ते अधिकार प्रदान करून तक्रारींचे संनियंत्रण आणि पर्यवेक्षण सुलभ करण्यासाठी मागोवा घेणारी (ट्रॅकिंग यंत्रणा) उभी करण्यात येईल.

क्षमता विकासाचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी या प्रकल्पाचा भाग म्हणून बाजार समिती कायद्याबाबत जागरूकता वाढविण्यासाठी प्रचार व प्रसार, विवादाची नोंदणी करण्यासाठी ऑनलाइन प्रणाली, विवादांचे निराकरण करण्याच्या अधिकारांचे विकेंद्रीकरण आणि क्षेत्रीय अधिकाऱ्यांचे प्रशिक्षण यासारखे उपक्रम राबविण्यात येतील. पणन विभागामध्ये एक तांत्रिक कक्ष स्थापन करण्याचे प्रस्तावित आहे जो शेतमालाच्या बाजारपेठेतील आकडेवारीचा नियमितपणे अभ्यास करेल, त्याआधारे धोरणात्मक शिफारसी तयार करून शासनाला सादर केल्या जातील. त्यासाठी नामांकित शैक्षणिक आणि तांत्रिक सहाय्य संस्थांशी औपचारिक भागीदारी केली जाईल. सध्या राबविल्या जात असलेल्या बाजार सुधारणांच्या प्रयत्नांचे मूल्यमापन; सुधारणांच्या चालू असलेल्या कार्यक्रमासाठी संशोधन आणि शिफारसी; आणि लहान प्रमाणात सुधारणांची अंमलबजावणी करून त्यांचे व्यापक परिणाम अभ्यासण्याच्या पथदर्शक प्रयोगांना सहाय्य केले जाईल.

पीक विकास परिषद (कमोडिटी स्टुअर्डशिप काउन्सिल)

राज्यात निवडक पिकांच्या पीक विकास परिषदा (कमोडिटी स्टुअर्डशिप काउन्सिल) स्थापन करणे हा प्रकल्पातील महत्त्वपूर्ण घटक आहे. या घटकांतर्गत पीक-मूल्यसाखळीतील सर्व प्रमुख भागधारकांना एका समान व्यासपीठावर आणून त्यांच्यातील समन्वयाद्वारे बाजारातील स्पर्धात्मकता वाढविण्याच्या दृष्टीने प्रयत्न करणे हे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

पिकाच्या मूल्यसाखळीमधील विविध भागीदारांमध्ये सर्वसमावेशक चर्चा घडवून आणणे, त्यांना आवश्यक ते तांत्रिक सहाय्य देणे, तसेच त्याआधारे धोरणात्मक निर्णय घेणे इ. मध्ये पीक विकास परिषदांची महत्वाची भूमिका असणार आहे.

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध देशांत अशा पीक-परिषदा कार्यरत असून त्यामार्फत पिकाच्या मूल्यसाखळीच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केला जातो.

स्मार्ट प्रकल्प अंतर्गत अशा आंतरराष्ट्रीय परिषदांच्या धर्तीवर, सार्वजनिक-खासगी क्षेत्राच्या प्रभावी सहभागाद्वारे निवडक पिकांच्या पीक विकास परिषदा स्थापन करण्यावर भर देण्यात येणार आहे.

पीक विकास परिषदेची प्रमुख उद्दिष्टे

अ) विशिष्ट मूल्यसाखळीसाठी दीर्घकालीन धोरण आखून अंमलबजावणी

मध्ये सर्व महत्त्वपूर्ण भागधारकांना सक्रियपणे सहभागी करणे.

- ब) मूल्यसाखळीमधील त्रुटींचा अभ्यास करून त्या दूर करण्यासाठी योग्य धोरणांचा अवलंब करणे.
- क) बाजार संधी वृद्धी आराखडा विकसित करण्यासाठी कृषि मूल्यसाखळीतील सर्व भागधारकांमध्ये परस्पर समन्वय साधणे.
- ड) मूल्यसाखळ्यांच्या प्रभावी विकासासाठी सर्व स्तरावर आवश्यक तो धोरणनिहाय संवाद साधणे.
- इ) विविध स्तरावरील अभ्यासातून निष्पन्न निष्कर्षांचा प्रसार सामान्य व्यक्तीपर्यंत प्रभावी कार्यक्रम आणि प्रकाशनांद्वारे करणे.

पीक विकास परिषदेची प्रमुख कार्ये

- १) धोरणात्मक सल्लामसलत
- २) शेती-बाजार निगडीत प्रचार
- ३) संशोधन आणि विस्तार
- ४) माहिती आणि तंत्रज्ञान वापर वाढवणे
- ५) बाजारपेठेसाठी आवश्यक ते मानक ठरवणे
- ६) गुणवत्ता हमी साठी उत्पादकांना मदत
- ७) उत्पादन प्रक्रिया व उत्पादक पडताळणी
- ८) पर्यावरण आणि सामाजिक सुरक्षितता

पीक विकास परिषदेतील मुख्य भागीदार

- **महाराष्ट्र सरकार :** राज्य, जिल्हा व स्थानिक पातळीवरील संबंधित विभागाचे अधिकारी
- **खासगी क्षेत्र :** विविध पिकांमध्ये काम करणाऱ्या जागतिक व देशांतर्गत कंपनी (लघू व मध्यम उद्योजक तसेच वित्त व वाहतूक सेवा पुरविणाऱ्या व्यावसायिक संस्था)
- **समुदाय आधारित संस्था :** शेतकरी उत्पादक संस्था, प्रभाग संघ, समुदाय व्यवस्थापित संसाधन केंद्र, प्राथमिक शेती सहकारी संस्था
- **स्वयंसेवी संस्था :** ना - नफा संस्था / उत्पादक संघटना / ग्राहक मंच / कृषि व्यावसायिक
- **संशोधन संस्था / प्रशिक्षण आणि विस्तार सेवा प्रदाता :** शैक्षणिक संस्था, संशोधन संस्था

आणि कृषि क्षेत्रातील तज्ञ

पीक विकास परिषदेमार्फत शेतकऱ्यांना होणारा लाभ

१. बाजाराभिमुख उत्पादनासाठी तांत्रिक सहाय्य व प्रशिक्षणाद्वारे शेतकऱ्यांची क्षमता बांधणी
२. पिकाच्या स्थानिक/ राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेविषयी सखोल माहितीद्वारे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला उत्तम मोबदला
३. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेच्या मानकानुसार नवीन तंत्रज्ञानाद्वारे शेतीमालाच्या उत्पादनामुळे निर्यातवृद्धी व त्याद्वारे शेतकऱ्यांच्या नफ्यामध्ये वाढ
४. मूल्य साखळीतील सर्व घटकांच्या समन्वयातून शेतकऱ्यांच्या प्रश्नावर त्वरित उपाय योजना.
५. डिजिटल प्लॅटफॉर्मद्वारे उत्पादन, उत्पादक आणि बाजारपेठ या बाबतची माहिती अद्ययावत केल्यामुळे उत्पादन, प्रक्रिया व विक्री सुलभ होईल व त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनाला योग्य तो मोबदला मिळेल.

पीक विकास परिषद स्थापन करण्याची प्रक्रिया

सदर घटकाची अंमलबजावणी ग्राम सामाजिक परिवर्तन प्रतिष्ठान (VSTF) मार्फत केली जाणार आहे. पीक विकास परिषद स्थापनेसाठी प्रकल्पस्तरावर VSTF अंतर्गत तांत्रिक सेवा प्रदाता (TSP) ची नियुक्ती

केली जाईल. ज्यामार्फत निवडक पिकांच्या मूल्य साखळीतील विविध भागधारकांच्या सक्रीय सहभागातून त्या पिकाचा धोरणात्मक आराखडा (Commodity Vision Plan) आणि संस्थात्मक विकास आराखडा (Institutional Development Plan) विकसित करून त्या त्या पीकाची पीक विकास परिषद स्थापन तसेच शाश्वत व कार्यक्षमरित्या कार्यरत केली जाईल.

पीक विकास परिषद स्थापन करण्याच्या प्रक्रियेतील प्रमुख टप्पे खालीलप्रमाणे

१. पीक विकास परिषदेसाठी प्रमुख पिकांची निवड करणे
२. पीक विकास परिषदेसाठी मुख्य भागीदार निवडणे
३. मूल्य साखळी चिकित्सा आणि प्रारंभिक सल्लामसलत सभा
४. पिकाचा धोरणात्मक आराखडा तयार करणे
५. पीक विकास परिषदेची स्थापना व संस्थात्मक विकास आराखडा तयार करणे
६. पीक विकास परिषद शाश्वत व कार्यक्षमरित्या कार्यरत ठेवणे

पीक विकास परिषदेसाठी पिकांची निवड

प्रकल्पांतर्गत एकूण सहा पिकांच्या पीक विकास परिषदा स्थापन करणे प्रस्तावित आहे. पिकांची निवड हि मूल्य साखळीच्या व्यवहार्य विश्लेषणानुसार (Feasibility Study) केली जाईल. राज्यातील विविध पिकांच्या अंतर्गत क्षेत्र व त्यांची व्यावहारिक सर्वसमावेशकता लक्षात घेऊन पीक/पीक समूहांची सूचक यादी खालीलप्रमाणे बनविण्यात आली आहे.

१ कापूस	४ तेलबिया (सोयबीन)
२ कडधान्ये (तूर आणि हरभरा)	५ फळे व भाजीपाला (द्राक्ष, डाळिंब, केळी, कांदा, टोमॅटो)
३ तृणधान्य (मका)	६ पशुधन (शेळी)

पिकांची (पीक समूह) सूचक यादी

निवडलेल्या पीक मूल्यसाखळीतील सर्व प्रमुख भागधारकांच्या प्रारंभिक बैठका आयोजित केल्या जातील. ज्यामार्फत त्यांना पीक विकास परिषदेची संकल्पना सांगून यात सहभागी होण्यासाठी प्रवृत्त केले जाईल. विविध भागीदारांच्या परस्पर चर्चा व समन्वयातून त्या त्या पीकासाठी धोरणात्मक आराखडा तयार केला जाईल.

पिकाचा धोरणात्मक आराखडा तयार करणे

मूल्यसाखळी विश्लेषण, सर्व भागीदारांच्या सभा, तसेच अन्य तांत्रिक माहितीद्वारे प्रत्येक पिकाच्या मूल्यसाखळीसाठी काही उद्दिष्टे ठरविली जातील व प्रत्येक पिकाचा धोरणात्मक आराखडा तयार केला जाईल. या धोरणात्मक आराखड्यामध्ये नजीकच्या काळात साध्य करण्याची उद्दिष्टे तसेच भविष्यात येणाऱ्या संधी व समस्या यांचा विस्तृत उल्लेख असेल. धोरणात्मक आराखड्यात सदरची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी, पीक विकास परिषद, महाराष्ट्र सरकार, संबंधित विभाग व अन्य संस्था यांच्या भूमिका स्पष्ट केलेल्या असतील. या पूर्ण प्रक्रियेत पीक विकास परिषदेच्या सर्व सदस्य भागीदारांचा सक्रीय सहभाग असेल.

परिषदेसाठी संस्थात्मक विकास आराखडा तयार करणे

पीक विकास परिषदेचा संस्थात्मक विकास आराखडा हा त्या पिकाच्या धोरणात्मक आराखड्यावर आधारित बनविला जाईल. ज्यामध्ये पीक विकास परिषदेने करावयाची प्रमुख कामे, त्याची कालमर्यादा, त्यासाठी लागणारी आवश्यक ती मानव संसाधन यंत्रणा, वित्तसहाय या विषयीची विस्तृत माहिती असेल. स्मार्ट प्रकल्पाद्वारे प्रत्येक पीक परिषदेच्या योग्य प्रशासनासाठी आवश्यक ते प्रमाणित मानक तयार केले जातील, याअंतर्गत पीक परिषदेच्या कार्यकारणी समितीचा कार्यकाल, संस्थात्मक विकास आराखड्यातील मुख्य निकषांच्या अंमलबजावणीचा नियमित अहवाल देणे या बाबी निर्देशित केल्या जातील. संस्थात्मक आराखड्याच्या निर्मित व अंमलबजावणीसाठी स्मार्ट प्रकल्पामार्फत ६० टक्के निधी अनुदान स्वरूपात दिला जाईल, व ४० टक्के निधी व हा पीक विकास परिषदेतील भागीदारांच्या सक्रीय प्रयत्नातून उभा केला जाईल.

पीक विकास परिषद शाश्वत व कार्यक्षमरित्या कार्यरत ठेवणे

- पीक विकास परिषद ही उत्पादक, विक्रेता, निर्यातदार, खासगी क्षेत्र, प्रक्रिया उद्योग व शासकिय यंत्रणा यांचा प्रातिनिधिक सहभाग असलेली आर्थिकदृष्ट्या स्वायत्त संस्था म्हणून कार्यरत राहील, तसेच मूल्य साखळीच्या सर्वांगीण विकासासाठी प्रयत्नशील राहील.
- पीक विकास परिषद हि बाजाराभिमुख मूल्यसाखळी विकासासाठी धोरणात्मक व्यवस्थापकीय नेतृत्व करेल, तसेच त्यामार्फत मूल्यसाखळीतील खासगी क्षेत्राच्या गुंतवणूक वाढीसाठी प्रयत्न केले जातील.

देशांतर्गत पीक परिषदेचे उत्तम उदहरण : NECC

- **पार्श्वभूमी :** पशुखाद्याच्या वाढीव किंमती, बाजारातील घसरलेली अंड्यांची मागणी, व्यापाऱ्यांकडून कमी दारात अंड्यांची खरेदी इत्यादी अडचणींवर मात करण्यासाठी मे १९८२ मध्ये NECC ची स्थापना.
- **NECC च्या संस्थात्मक संरचना :** सर्वसाधारण समिती (२५००० उत्पादक व व्यापारी सदस्य), राष्ट्रीय स्तरावर कार्यकारी समिती, विभागीय पातळीवर झोनल समिती आणि उत्पादक पातळीवर स्थानिक समिती यांचा समावेश.
- **NECC चे प्रमुख उद्देश :** बाजारमूल्य निश्चिती व प्रसिद्धी, अंडी उत्पादन साठा व वितरण याचे सनियंत्रण, अंडी उत्पादक शेतकऱ्यांचे संघटन, ग्रामीण स्तरापर्यंत खात्रीशीर वितरण व्यवस्था निर्माण करणे, बाजारपेठ संशोधन व विकास, नवीन तंत्रज्ञानाबाबत उत्पादकांचे क्षमता बांधणी व रोजगार निर्मिती.
- **NECC कार्ये :** सभासदांसाठी बाजारपेठ संशोधन व वृद्धी, ग्राहकांमध्ये जनजागृती, बाजारमूल्य निश्चिती, ग्रामीण बाजारपेठांचा विकास आणि शासकीय, उद्योग व इतर यंत्रणा मध्ये समन्वय.
- **NECC चे लाभ :** अंड्यांच्या समान किंमत निश्चिती द्वारे उत्पादकांना उत्तपानाची व बाजारपेठेची हमी, प्रचार व प्रसिद्धी च्या व्यापक मोहिमेद्वारे (रेडीओ व टीव्ही) अंड्यांच्या खपामध्ये वाढ. NECC च्या प्रयत्नांमुळे धोरणात्मक निर्णय- पशुखाद्य आयात, बाजार हस्तक्षेप योजना, मध्यान्य भोजनात अंड्यांचा समावेश, इत्यादी.

मूल्यसाखळी विकास शाळा

(Value Chain Development School-VCDS)

मूल्यसाखळी विकास (Value Chain Development)

मूल्यसाखळी म्हणजे शेतमालाच्या उत्पादनापासून उपभोगपर्यंत सर्व कार्याची व ती कार्ये करणाऱ्या सर्व घटकांची साखळी होय. या साखळीमुळे उत्पादीत शेतमालाची मालकी एका घटकापासून दुसऱ्या घटकाकडे जाते आणि या प्रक्रियेत शेतमालाच्या किंमतीत वाढ (मुल्यवृद्धी) होत जाते. या साखळीत शेतमालाच्या उत्पादनपूर्व कृषि निविष्टा पुरवठा करणाऱ्यापासून शेतमालाचा उपभोग घेणाऱ्या ग्राहकापर्यंत सर्व घटकांचा व त्यांच्या कार्याचा समावेश होतो. उदा. बियाणे खते उत्पादक व विक्रेते, शेतमाल उत्पादक शेतकरी, वाहतूकदार, आडते, खरेदीदार व्यापारी, प्रक्रिया उद्योग, निर्यातदार, घाऊक विक्रेते, किरकोळ विक्रेते आणि ग्राहक हे मूल्यसाखळीतील प्रमुख घटक असून त्याशिवाय काही पुरक घटकांमध्ये बँका, विमा कंपन्या इ. घटकांचा समावेश होतो. हे घटक मूल्यसाखळीतील कोणत्या ना कोणत्या तरी कार्यासाठी जबाबदार असतात.

मूल्यसाखळी विकासासाठी या साखळीतील सर्व घटकांनी एकमेकांच्या अडचणी समजून घेऊन सगळ्यांसाठी एकमेकांना पुरक अशी व्यवस्था निर्माण अपेक्षित आहे. सर्व घटकांना एका मंचावर आणून एकमेकांना पुरक व्यवस्थेच्या माध्यमातून संपूर्ण मूल्यसाखळी कार्यक्षम करणे म्हणजेच मूल्यसाखळी विकसीत करणे होय. तथापि शेतमाल मूल्यसाखळीतील सर्व घटकांना एकत्र आणणारी अशी यंत्रणा अथवा असा कार्यक्रम तसेच मूल्यसाखळीतील त्रुटी दूर करण्यासाठी अशी योजना उपलब्ध नाही. कृषि आधारीत विस्ताराचा कार्यक्रम राबविणे ही काळाची गरज आहे

आणि असा कार्यक्रम स्मार्ट अंतर्गत मूल्यसाखळी विकास शाळा (Value Chain Development School - VCDS) या घटकाच्या माध्यमातून राबविण्यात येणार आहे.

● **मूल्यसाखळी विकास शाळा (Value Chain Development School - VCDS) :** स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत कृषि विस्तारासाठी मूल्यसाखळी विकास शाळा ही संकल्पना नव्याने राबविण्यात येत आहे. सध्या कृषि विभाग व आत्मा मार्फत विविध योजनांमध्ये कृषि विस्ताराचे प्रमुख साधन म्हणून शेतीशाळा राबविण्यात येत आहेत. शेती शाळेमध्ये पिकांच्या उत्पादन वाढीसाठी तंत्रज्ञान प्रसारावर भर देण्यात येतो. तथापि तंत्रज्ञान प्रसार व उत्पादन वाढी पलीकडे शेतकऱ्यांचे निव्वळ उत्पन्न कसे वाढेल यावरही भर देणे आवश्यक आहे. यापूर्वी MACP प्रकल्पात बाजाराधारित कृषि विस्तारावर (Market Led Extension) भर देण्यात आलेला आहे. यापुढे अधिक सर्व समावेशक अशा मूल्यसाखळी विकास आधारित कृषि विस्तारावर (Value Chain Development Led Extension) भर देणे आवश्यक आहे, आणि स्मार्ट प्रकल्पात हे करणे अभिप्रेत आहे.

मूल्यसाखळी विकास शाळेची उद्दिष्टे :

- १) मूल्यसाखळीतील सर्व घटकांमध्ये समन्वय व विश्वासाहार्यता वाढविणे.
- २) मूल्यसाखळीतील प्रत्येक घटकाची कार्यक्षमता वाढविणे.
- ३) सर्वांसाठी एकमेकांना पुरक व फायद्याची व्यवस्था निर्माण करणे.
- ४) ग्राहकाने मोजलेल्या रुपयातील / किंमतीतील शेतकऱ्यांचा हिस्सा किंवा वाटा वाढविणे.

स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत मूल्यसाखळी विकासाचे उपप्रकल्प हे समुदाय आधारीत संस्था (Community based Organization -CBO) मार्फत राबविले जाणार आहेत. या संस्थांमधील शेतकऱ्यांसाठी मूल्यसाखळी विकास शाळा घटकाचे आयोजन करण्याचे प्रस्तावित आहे. हा घटक एकात्मिक कृषि विस्तारासाठी महत्वाचा आहे. पारंपारिकरित्या कृषि विस्ताराचे साधन म्हणून शेतकरी प्रशिक्षण, शेतकरी सहल, कार्यशाळा पीक प्रात्यक्षिके, शेतीशाळा इ. घटक स्वतंत्रपणे राबविणेत येतात. स्मार्ट प्रकल्पात या साधनांचा वापर एकात्मिकरित्या एका विशिष्ट समुदाय आधारीत संस्थेमधील शेतकऱ्यांसाठी एका विशिष्ट पिकाच्या मूल्यसाखळी विकासाचे उद्दिष्ट डोळ्यासमोर ठेवून करण्यात येणार आहे आणि अशा एकात्मिक अंमलबजावणीला मूल्यसाखळी विकास शाळा असे संबोधित करण्यात येत आहे.

मूल्यसाखळी विकास शाळेचे घटक :

- १) उत्पादन तंत्रज्ञान व बाजार संमेलन : Tech Market Meet
- २) बाजाराभिमुख पीक प्रात्यक्षिके : Market Led Crop Demonstration
- ३) शेतकरी शेतीशाळा : Farmer Field School

४) प्रशिक्षणासह अभ्यास दौरे : Training Cum Exposure Visits

- राज्यांतर्गत प्रशिक्षणासह अभ्यास दौरे- Within State Training Cum Exposure Visits
  - राज्याबाहेरील प्रशिक्षणासह अभ्यास दौरे - Out of State Training Cum Exposure Visits
  - परदेशातील प्रशिक्षणासह अभ्यास दौरे - International Training Cum Exposure Visits
- ५) विविध बाजारपेठांच्या आवश्यकतेनुसार लागणारे गॅप प्रमाणपत्र सेंद्रीय प्रमाणीकरण इ. उपक्रम - GAP Certification, Food Security, Traceability, Organic Certification etc.
- ६) उपप्रकल्प अंमलबजावणीतील तांत्रिक कर्मचाऱ्यांसाठी आंतरराष्ट्रीय अभ्यास दौरे - International Exposure Visits for Technical Staff

उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प (Productive Partnership-PP)

स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प (PP) आणि बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्प (MAP) या दोन प्रकारचे उपप्रकल्प राबविण्यासाठी समुदाय आधारित संस्था (सीबीओ) व संस्थात्मक खरेदीदार यांचेकडून दिनांक १०/०९/२०२० रोजीच्या जाहिरातीद्वारे अर्ज मागविण्यात येत आहेत. सदर अर्ज हे विविध पिके, शेळ्या (मांस व दूध) व परसबागेतील कुक्कुटपालन(अंडी) यांच्या मूल्यसाखळी विकासाच्या उपप्रकल्पांसाठी आहेत. ऊस, दुग्धव्यवसाय, रेशीम उद्योग, बांबू तसेच व्यवसायिक कुक्कुटपालन प्रकल्प यांना स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत लाभ देय नाही.

अर्ज करण्यास पात्र लाभार्थी समुदाय आधारित संस्था

यामध्ये आत्मा नोंदणीकृत शेतकरी गट (FG), शेतकरी उत्पादक कंपनी (FPC) आणि त्यांचे फेडरेशन्स, महाराष्ट्र ग्रामीण जिवनोन्नती अभियानांतर्गत स्थापित प्रभाग संघ (CLF), महिला आर्थिक विकास महामंडळाकडून स्थापित लोकसंचलीत साधन केंद्र (CMRCs) इ. समावेश आहे.

वर नमूद केल्याप्रमाणे या जाहिरातीद्वारे मागविण्यात येणारे अर्ज हे पात्र संस्थांची प्राथमिक निवड करण्यासाठी आहेत. अर्जातील माहितीच्या आधारे प्रकल्प संकल्पना टिपणी (PCN) स्मार्ट प्रकल्पामार्फत तयार करण्यात येईल. यासाठी संस्थांनी कुठल्याही खासगी सल्लागाराची मदत घेण्याची व त्यासाठी खर्च करण्याची आवश्यकता नाही. PCN च्या आधारे लाभार्थी संस्थेची निवड करण्यात येईल. तदनंतर प्रकल्पाच्या मदतीने निवड झालेल्या संस्थेचा सविस्तर प्रकल्प आराखडा (Full Project Proposal-FPP) तयार करण्यात येईल. तथापि उपरोक्त पैकी ज्या शेतकरी गटांची / संस्थांची नोंदणी कायद्यांतर्गत नसेल अशा संस्थांची

निवड झाली तर सविस्तर प्रकल्प आराखडा तयार करण्यापूर्वी अशा संस्थांना कंपनी कायद्यांतर्गत शेतकरी उत्पादक कंपनीची नोंदणी करून किमान २५० भागधारक करावे लागतील.

अर्ज करण्यास पात्र संघटित /संस्थात्मक खरेदीदार (फक्त उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प (PP) साठी) : यामध्ये कॉर्पोरेट्स/ प्रक्रियादार/ निर्यातदार/ लहान व मध्यम उद्योजक/ व्यवसायिक/ स्टार्टअप्स किंवा संघटित किरकोळ विक्री साखळ्या इत्यादींचा समावेश आहे. या मूल्यसाखळी विकासाच्या उपप्रकल्पांमधून वर नमूद खरेदीदारांना आवश्यक दर्जाचा आणि त्यांना आवश्यक प्रमाणात शेतमालाचा सातत्यपूर्ण पुरवठा होईल असे अपेक्षित आहे. त्यामुळे एकूणच उत्पादक आणि खरेदीदार यांचेसाठी पूरक अशी

मूल्यसाखळी विकसित होईल. स्मार्ट प्रकल्पामधून थेट अनुदान फक्त उत्पादकांच्या समुदाय आधारित संस्थांना मिळेल आणि खरेदीदारांना अनुदान मिळणार नाही.

तथापि खरेदीदारांना मूल्यसाखळी विकासाचा प्रकल्प अहवाल तयार करताना शक्य तिथे कृषि व संलग्न विभागांच्या अन्य योजना व प्रकल्पाचा लाभ घेता येईल.

सदर अनुदान हे स्पर्धात्मक असून प्राप्त होणाऱ्या प्रस्तावांमध्ये उत्कृष्ट प्रस्तावासाठी उपलब्ध होईल. उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्पाच्या (PP) अर्जासाठीचे पात्रता निकष, देण्यात येणारे अनुदान, अर्जाची प्रपत्रे इत्यादी तपशील खालीलप्रमाणे आहे.

A) उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प (Productive Partnership-PP)

उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्पामध्ये दोन मुख्य भागीदारांचा समावेश आहे. यात प्रामुख्याने समुदाय आधारित संस्था किंवा त्यांचा समूह, एक किंवा अधिक खरेदीदार यांचा समावेश आहे. वरील दोन्ही भागधारक हे व्यवसाय प्रस्तावाद्वारे किंवा व्यवसाय आराखड्याच्या माध्यमातून एकमेकांशी जोडले जाणार आहेत. व्यवसाय आराखड्यामध्ये समुदाय आधारित संस्थांना नवीन संस्थात्मक खरेदीदारासमवेत संबंध दृढ करण्यासाठी / पर्यायी बाजारपेठेत प्रवेश मिळण्यासाठी आवश्यक घटकांचा, पायाभूत सुविधांचा समावेश करण्यात येईल. त्यामुळे उत्पादकांच्या क्षमतेत व कौशल्यात वाढ होईल.

शेतकऱ्यांचे भागधारक असलेल्या समुदाय आधारित संस्था आणि खरेदीदार यांच्यात उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प (पीपी) विकसित करण्यासाठी प्रकल्पामार्फत फक्त समुदाय आधारित संस्थांना (CBO) तांत्रिक आणि आर्थिक सहाय्य केले जाईल. याद्वारे उत्पादक व खरेदीदारांमध्ये दीर्घकाळ टिकाऊ, शाश्वत आणि व्यावसायिक संबंध विकसित करण्याचे उद्दिष्ट आहे. याद्वारे सहभागी भागीदारांना स्पर्धात्मक किंमत/दर, उत्पादकता, गुणवत्ता व विक्रीचे प्रमाण सुधारण्यास मदत होईल.

उपप्रकल्पाच्या व्यवसाय आराखड्याची अंमलबजावणी करताना उत्पादक गुंतवणूक (काढणीपश्चात, प्रक्रिया आणि विपणन बाबीसाठी

मूलभूत सुविधा), तांत्रिक सहाय्य (क्षमता बांधणी आणि मूल्यसाखळी विकास शाळा-व्हीसीडीएस) या घटकांना अर्थसहाय्य करण्यात येईल. या भागीदारी उपप्रकल्पाद्वारे शेतकऱ्यांची आर्थिक प्रगती साध्य करण्यासाठी आवश्यक उपाय प्रस्तावित करावयाचे आहेत. या पायाभूत गुंतवणुकीसाठी प्रकल्पाकडून व्यवहार्यता अंतर निधीनुसार (Viability Gap Fund -VGF) अनुदान जास्तीत जास्त ६० टक्क्यांपर्यंत दिले जाईल. उर्वरित निधी उत्पादकांच्यावर नमूद समुदाय आधारित संस्थांनी उभारणे अपेक्षित आहे. उपप्रकल्पासाठी बँक कर्ज घेणे बंधनकारक नाही. वर नमूद केल्यानुसार ६० टक्के पर्यंत अनुदान आणि ४० टक्के लाभार्थी संस्थांचा स्वहिस्सा राहणार आहे. ४० टक्के स्वहिश्याची उभारणी करण्यासाठी बँकेचे कर्ज घेता येईल, परंतु ही अट बंधनकारक नाही. जर स्वहिश्याची पूर्ण रक्कम संस्था स्वतःच्या गंगाजळीतून उभी करू शकत असेल तर तसे करण्याची मुभा राहील.

a) उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्पांसाठी कोण अर्ज करू शकतो

वर नमूद पात्र समुदाय आधारित संस्था या उपप्रकल्पासाठी अर्ज करू शकतात.

b) उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्पांसाठी सीबीओ निवडीचे निकष

- १) संस्था कायदेशीररित्या नोंदणीकृत असावी. नोंदणी प्रमाणपत्र ऑनलाईन अर्ज करताना अपलोड करावयाचे आहे. अर्ज करतेवेळी जर शेतकरी गट/संस्था कंपनी कायद्यांतर्गत शेतकरी उत्पादक कंपनी नोंदणीकृत नसेल आणि संस्थेची निवड झाली तर सविस्तर प्रकल्प आराखडा तयार करण्यापूर्वी प्रकल्प संकल्पना टिपणी (PCN) च्या टप्प्यावर कंपनी कायद्यांतर्गत शेतकरी उत्पादक कंपनीची नोंदणी करावी लागेल.
- २) संस्थेचे सनदी लेखापालाद्वारे (CA) लेखापरीक्षण केलेले असावे.
- ३) शेतकरी उत्पादक कंपनीचे किमान २५० भागधारक / सदस्य असणे आवश्यक आहे. (शेतकरी उत्पादक कंपनीच्या भागधारकांची नोंदणी कंपनी निबंधकाकडे - Registrar of Companies-RoC झालेली असावी.) लोकसंचलीत साधन केंद्र, प्रभाग संघ यांचे किमान १०० बचत गट सदस्य असणे आवश्यक आहे. फेडरेशनसाठी १० संस्थात्मक सदस्य असणे आवश्यक आहे. आत्मा नोंदणीकृत

शेतकरी गटांच्या बाबतीत किमान सदस्य संख्या २० असणे आवश्यक आहे, तथापि प्रकल्प संकल्पना टिपणी (PCN) च्या टप्प्यावर निवड झाली तरी सविस्तर प्रकल्प आराखडा करण्यापूर्वी वर नमूद केल्याप्रमाणे कंपनी कायद्याखाली शेतकरी उत्पादक कंपनीची नोंदणी करून अन्य अटींची पूर्तता करावी लागेल.

- ४) संस्थेच्या लेखापरीक्षण अहवालात लक्षणीय लेखाआक्षेप नसावेत.
  - ५) संस्था कोणत्याही कर्जाची थकबाकीदार नसावी.
  - ६) मागील ३ वर्षांपैकी एका वर्षात किमान रुपये ५.०० लाखापेक्षा जास्त उलाढाल सनदी लेखापालाच्या (CA) लेखापरीक्षण अहवालात असावी. उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प (पीपी) साठी ऑनलाइन अर्ज करताना किमान १ वर्षांच्या लेखापरीक्षण अहवालातील ज्या पानावर उलाढाल (Turnover) नमूद आहे तेवढेच एक पान अपलोड करावयाचे आहे.
- उपरोक्त निवडीचे निकष अनिवार्य आहेत. तथापि संस्था निवडीसाठी खालीलप्रमाणे प्राधान्यक्रम लावण्यात येईल.
- i. ज्या संस्थांनी खरेदीदारा समवेत सामंजस्य करार केलेला आहे. अशा संस्थांनी ऑनलाइन अर्ज करताना सामंजस्य कराराचा नमुना डाउनलोड करून प्रिंट घेऊन आवश्यक माहिती भरून स्वाक्षरी केलेला करार अपलोड करावयाचा आहे.
  - ii. ज्या संस्थांमध्ये मागील २ वर्षांमध्ये सातत्याने सभासदांची वाढ झालेली आहे.
  - iii. ज्या संस्थांना सामूहिक खरेदी किंवा विक्रीचा मागील अनुभव आहे.
  - iv. ज्या संस्थेकडे स्वतःची जागा (संस्थेच्या नावाने ७/१२ उतारा) असेल त्यांना प्राधान्य देण्यात येईल. ज्या संस्थेकडे स्वतःची जागा नसेल त्यांनी उपप्रकल्प मंजुरीनंतर किमान ३० वर्षांचा दुय्यम निबंधकाकडे नोंदणीकृत भाडे करारनामा करणे अपेक्षित आहे.
  - v. ज्या समुदाय आधारित संस्थांनी आत्तापर्यंत प्राप्त झालेला नफा भागधारकांना लाभांश स्वरूपात वाटप केला असेल त्या संस्थांच्या उपप्रकल्पांना प्राधान्य देण्यात येईल. तसेच उपप्रकल्प मंजुरीनंतर संस्थांना प्राप्त होणाऱ्या नफ्यापैकी किमान २५ टक्के नफा भागधारकांना लाभांश स्वरूपात थेट लाभ हस्तांतरणाने (Direct Beneficiary Transfer-DBT) वाटप करण्याबाबत संस्थेची लेखी हमी व सर्वसाधारण सभेचा ठराव सीबीओने सादर करणे अपेक्षित आहे.
  - vi. ज्या संस्थेमध्ये

- १) ८० टक्के अत्यल्प व अल्पभूधारक शेतकरी सदस्य आहेत.
- २) ६ टक्के अनुसूचित जमाती उत्पादक शेतकरी सदस्य आहेत.
- ३) ७ टक्के अनुसूचित जाती उत्पादक शेतकरी सदस्य आहेत.
- ४) ३० टक्के महिला शेतकरी सदस्य आहेत.

c) उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्पांसाठी खरेदीदारांच्या निवडीचे निकष

- i. खरेदीदार कायदेशीररीत्या नोंदणीकृत संस्था असणे आवश्यक आहे. खरेदीदार व्यावसायिक व आर्थिकदृष्ट्या सक्षम व वार्षिक उलाढाल रुपये ५० लाखापेक्षा जास्त असावी.
- ii. ज्या खरेदीदारांनी यापूर्वीच उत्पादकांशी भागीदारी / सहयोग करून व्यवसाय केलेला आहे त्यांना प्राधान्य दिले जाईल.
- iii. जर संस्था ही स्टार्टअप असेल तर भारत सरकार किंवा महाराष्ट्र शासनाकडे नोंदवलेली असली पाहिजे.

d) उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्पांसाठी स्मार्ट प्रकल्पाचे अनुदान

ज्या समुदाय आधारित संस्थांचे प्रस्ताव तांत्रिक व आर्थिकदृष्ट्या योग्य असतील तथापि वित्तीय दृष्ट्या व्यवहार्य नसतील, त्यांना व्यवहार्यता अंतर निधी (VGF) नुसार अनुदान देय राहील. अनुदान मर्यादा जास्तीत जास्त ६० टक्के पर्यंत आहे. सीबीओस उर्वरित रक्कम उभारणी करणे आवश्यक आहे.

e) उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्पांसाठी अर्जाचे स्वरूप

- i. समुदाय आधारित संस्थेने ऑनलाइन प्रपत्र १,२,४ भरणे आवश्यक आहे.
  - ii. खरेदीदार संस्थेने ऑनलाइन प्रपत्र ५ भरणे आवश्यक आहे.
- उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्पासाठी समुदाय आधारित संस्थेने नोंदणीकृत अपलोड करावयाची कागदपत्रे खालीलप्रमाणे :**
- १) **शेतकरी उत्पादक कंपनी (FPCs) :** कंपनी कायद्यांतर्गत नोंदणी प्रमाणपत्र .
  - २) **महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जिवनोन्नती अभियानाद्वारे स्थापित प्रभाग संघ (CLF) :** MSRLM राज्य अभियान व्यवस्थापन कक्षाचे नोंदणी प्रमाणपत्र.
  - ३) **महिला आर्थिक विकास महामंडळाकडून स्थापित लोकसंचलीत साधन केंद्र (CMRCs):** संस्था नोंदणी अधिनियम नोंदणी प्रमाणपत्र
  - ४) **शेतकरी गट :** आत्मा नोंदणी प्रमाणपत्र
  - ५) सनदी लेखापालाच्या (CA) लेखापरीक्षण अहवालामधील ज्या पानावर उलाढाल (Turnover) नमूद आहे ते पान अपलोड करावयाचे आहे.
  - ६) समुदाय आधारित संस्था व खरेदीदार यांच्यामधील सामंजस्य करारावर (MoU) स्वाक्षरी झाली असल्यास तो अपलोड करावयाचा आहे.

अर्ज ऑनलाइन सादर करणेबाबत :

इच्छुक समुदाय आधारित संस्था आणि खरेदीदारांनी दि.१५, डिसेंबर २०२० रोजी सायंकाळी ०५.०० वाजेपर्यंत स्मार्ट प्रकल्पाच्या <https://www.smart-mh.org> संकेतस्थळावर ऑनलाइन अर्ज सादर करण्याचे आवाहन केले आहे.

बाजार संपर्क वाढ उपप्रकल्प (Market Access Plan) :

पीक मूल्यसाखळी विकसित करण्यासाठी

ज्या समुदाय आधारित संस्थेबरोबर खरेदीदार आहे त्यांना उत्पादक भागीदारी मध्ये सहभाग घेता येतो हे आपण बघितले मग आपल्या 'सीबीओ'कडे खरेदीदार नाही तर आपणास भाग घेता येईल की नाही असा प्रश्न तुमच्या मनात पडला असेल. खरेदीदार नसताना समुदाय आधारित संस्था (सीबीओ) स्मार्ट प्रकल्पामध्ये बाजार संपर्क वाढ (एमएपी) उपप्रकल्पाच्या माध्यमातून सहभागी होऊ शकतात.

बाजार संपर्क वाढ उपप्रकल्प (एमएपी) काय आहे?

बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्पाचे उद्देश असा आहे की सीबीओ सदस्यस्थितीमध्ये ज्या बाजारपेठेमध्ये विक्री करतात ती बाजारपेठ सोडून नवीन बाजारपेठ शोधावी की जिथे आपल्या शेतमालाला मागणी आहे, बाजारपेठ ही माहीत आहे पण नक्की कोण खरेदीदार आहे हे माहीत नाही. मग तो कोण खरेदीदार आहे या विषयी माहिती मिळवून अशा नवीन बाजारपेठेमध्ये सीबीओच्या शेतमालाची विक्री व्यवस्था उभारणे किंवा त्या पिकाची मूल्यसाखळी विकसित करणे यालाच बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्प असे म्हणतात. बाजार संपर्क वाढ उपप्रकल्पाच्या माध्यमातून महाराष्ट्र राज्याबाहेर किंवा परदेशातील बाजारपेठ शेतमालाची विक्री व्यवस्था उभी करणे अपेक्षित आहे.

महाराष्ट्र राज्याबाहेर किंवा परदेशात बाजारपेठेमध्ये शेतमालाची विक्री व्यवस्था उभी करण्यासाठी स्मार्ट प्रकल्पामधून सीबीओना काय सहाय्य करण्यात येईल ते आपण बघूया :

- सुधारित वाणांचा आयात करू शकतो
- बाजाराच्या गरजेनुसार उत्तम कृषि पद्धती (APG), चांगले स्वच्छता आचरण (GHP), चांगल्या उत्पादन प्रक्रिया (GMP) आणि इतर संबंधित जागतिक मानके अवलंब करण्यासाठी सहाय्य मिळेल.
- पायाभूत सुविधेतर्गत संकलन केंद्रे, प्राथमिक प्रक्रिया केंद्रे काढणीपश्चात सुविधा, साठवणूक आणि प्रक्रियेत सुधारित तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी सहाय्य मिळेल.

- लक्ष्य केलेल्या बाजारपेठेतील अन्नसुरक्षा मापदंड स्वीकारणे.
  - विपणन उपक्रमांतर्गत-व्यापार मेळावे, महोत्सव, बाजार जाहिरात, ब्रँड डेव्हलपमेंट इत्यादीद्वारे ग्राहक संपादन करण्यासाठी सहाय्य.
  - मूल्यसाखळीत समाविष्ट झालेल्या घटकांचे क्षमता कौशल्य आधारीत प्रशिक्षणाद्वारे क्षमता वाढविणेसाठी सहाय्य.
  - महाराष्ट्र राज्याबाहेर किंवा परदेशातील बाजारपेठ शेतमालाची विक्री व्यवस्था उभी करण्यासाठी सीबीओ ला बाजार संशोधन करणे खूप गरजेचे आहे. तर प्रथम सीबीओ ने प्रस्थापित बाजारपेठेचे संशोधन करून तो अहवाल स्मार्ट प्रकल्पास सादर करणे अपेक्षित आहे. बाजार संशोधनासाठी आवश्यक असल्यास स्मार्ट प्रकल्प बाजार संशोधनास उपप्रकल्प किंमतीच्या २ टक्के किंवा वास्तविक खर्चाच्या १०० टक्के जास्तीत जास्त रु. १०.०० लाख अर्थसहाय्य करेल.
  - प्रस्तावित बाजारपेठेचा संशोधन अहवाल स्मार्ट प्रकल्पास सादर केल्यानंतर त्या पिकाची मूल्यसाखळी विकसित करण्यासाठी काढणीपश्चात जी पायाभूत सुविधा (इन्फ्रास्ट्रक्चर) लागले त्या मान्य प्रकल्प आराखड्यानुसार ६० टक्के पर्यंत अनुदान मिळू शकते.
  - बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्प खालील २ प्रकारे विकसीत केला जाऊ शकतो.
- I) उत्पादकांद्वारे (समुदाय आधारित संस्था, उत्पादक संघ, उत्पादक) बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्प : यामध्ये समुदाय आधारित संस्था (FPC, CLF, CMRC), उत्पादक संघ / फेडरेशन, उत्पादकांचा गट (FG) एकत्रितपणे निवडलेले उत्पादन आणि निवडलेल्या बाजारासाठी बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्प विकसित करू शकतात.
- II) उद्योजक (प्रक्रियादार, निर्यातदार) व समुदाय आधारीत संस्था यांच्या संयुक्त विद्यमाने बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्प : देशांतर्गत किंवा निर्यातीसाठी निवडलेल्या उत्पादनाशी संबंधित असलेल्या उद्योजकाकडून हा उपप्रकल्प विकसित केला जाईल. यामध्ये उद्योजक समुदाय आधारीत संस्थेची व बाजाराची निवड करेल परंतु या प्रकल्पामार्फत अर्थसहाय्य हे फक्त समुदाय आधारीत संस्थांना

किंवा त्यांच्या सदस्यांना मिळेल.

- **बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्पांसाठी कोण अर्ज करू शकतो ते आपण बघूया :** समुदाय आधारित संस्थांमधील शेतकरी उत्पादक कंपन्या (FPCs) व त्यांचे फेडरेशनस, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जिवनोन्नती अभियानाद्वारे संघटित प्रभाग संघ (CLF), महिला आर्थिक विकास महामंडळाकडून संघटित लोकसंचलीत साधन केंद्र (CMRCs), 'व्हीएसटीएफ'द्वारे प्रेरित शेतकरी /उत्पादक/ महिला गट आणि उत्पादकांचे संघ/संघटना जसे की, MRDBS, Maha Grapes, Maha anar, Maha Banana, Mahaorange, Mahalime, Maha Mango, Vegetables growers, associations इ. हे देखील प्रस्ताव सादर करू शकतात.

a. बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्पांसाठी सीबीओ निवडीचे निकष :

- I. **भागधारक संख्या :** फळे व भाजीपाला उपप्रकल्पासाठी किमान ७५० भागधारक व धान्य व कडधान्य उपप्रकल्पासाठी २००० भागधारक असणे बंधनकारक आहे. बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्पामध्ये विशेषतः महाराष्ट्राबाहेरील बाजारपेठेचे लक्ष राहिल. उपप्रकल्पासाठी एक सीबीओ किंवा सीबीओचा गट किंवा उत्पादक संघ / फेडरेशनमध्ये १० पेक्षा जास्त संस्थात्मक सदस्य असू शकतात. वेगवेगळ्या प्रकारचे सीबीओ एकत्र येऊन एकाच उत्पादनासाठी बाजाराच्या आवश्यकता समजून घेऊन प्रस्ताव सादर करू शकतात. सीबीओने प्रस्ताव सादर केलेल्या वर्षाच्या आगोदरच्या दोन वर्षांत आयोजित किमान दोन वार्षिक सर्वसाधारण सभेची (AGM) इतिवृत्त सादर करावीत.
- II. संस्थेची मागील वर्षात किमान रुपये २५.०० लाखा पेक्षा जास्त उलाढाल लेखापरीक्षण अहवालात असावी. संस्थेच्या लेखापरीक्षण अहवालात लक्षणीय लेखा आक्षेप नसावेत. तसेच संस्था कोणत्याही कर्जाची थकबाकीदार नसावी.
- III. प्रस्ताव सादर करतेवेळी ज्या संस्थांमध्ये मागील २ वर्षांमध्ये सातत्याने सभासदांची वाढ झालेली आहे त्या संस्थांना प्राधान्य दिले जाईल.
- IV. ज्या संस्थांना सामूहिक खरेदी किंवा विक्रीचा मागील अनुभव आहे अशा संस्थांना प्राधान्य असेल.
- V. जर संस्था प्रस्ताव सादर करतेवेळी कायदेशीर नोंदणीकृत नसेल तर त्यांनी कायदेशीर नोंदणीसाठी अर्ज करावा आणि उपप्रकल्पाच्या

अंतिम मंजुरीच्या वेळेपर्यंत कायदेशीररित्या नोंदणी झालेली असावी.

- VI. सीबीओ स्वतः परदेशी बाजारपेठेत उत्पादनाची निर्यात करणार असतील तर गट / संघटना / फेडरेशनच्या किमान एका सीबीओकडे परदेशी बाजारात उत्पादनाच्या निर्यातीसाठी आवश्यक परवानग्या, परवाने असावेत.
- c) **बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्पांसाठी बाजार निवड :** समुदाय आधारित संस्थेने निवडलेल्या उत्पादनांसाठी देशांतर्गत किंवा निर्यात क्षेत्रातील विशिष्ट बाजाराला लक्ष्य करणारे बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्प विकसित केले पाहिजे. देशांतर्गत बाजारपेठेची निवड खालील बाबींवर केली पाहिजे.
  - १) बाजारपेठेची विश्वासार्हता
  - २) देयक अटी
  - ३) मागील ३ ते ४ वर्षांतील अनुभव
  - ४) मागणीचा हंगाम – सण
  - ५) उत्पादनासह मागणीची जुळणी

निर्यातीसाठी बाजाराची निवड खालील बाबींवर केली पाहिजे.

- I. बाजाराची क्षमता – उत्पादन निर्यात करण्यासाठी पुरेशी मागणी, प्रमाण व निर्यात कालावधी (वेळ)
- II. दर / किंमत, गुणवत्ता, अन्नसुरक्षा मानके आणि इतर बाजाराच्या आवश्यकतेच्या बाबतीत स्पर्धात्मकता
- III. आयात करणाऱ्या देशाशी व्यापार संबंध
- IV. बाजारपेठेची सत्यता आणि आयातदाराचा खरेपणा
- V. एमआरएल, प्रतिबंधित कीड / रोग आणि रसायने
- VI. उत्पादन आणि निर्यातीसाठी शिष्टाचाराचा (प्रोटोकॉल) उपलब्धता.
- **बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्पांसाठी स्मार्ट प्रकल्पाचे अनुदान :** जे प्रस्ताव तांत्रिक व आर्थिकदृष्ट्या योग्य असतील तथापि वित्तीय दृष्ट्या व्यवहार्य नसतील त्यांना व्यवहार्यता अंतर निधी (VGF) नुसार अनुदान देय आहे. अनुदान मर्यादा जास्तीत जास्त ६० पर्यंत आहे. सीबीओस उर्वरित रकम उभारणी करणे आवश्यक आहे.
- **बाजार संपर्कवाढ उपप्रकल्पांसाठी अर्जाचे स्वरूप :** समुदाय आधारित संस्था निवडलेल्या बाजारासह प्रपत्र १,३ व ४ मध्ये अर्ज करू शकतात.

पूरक नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञान उप प्रकल्प (CII)

प्रकल्पात अंतर्भूत असलेल्या पिकांच्या मूल्यसाखळी गुणवत्तापूर्ण व शाश्वत होण्यासाठी नाविन्यपूर्ण तंत्रज्ञानाचा वापर होणे आवश्यक आहे. अशा तंत्रज्ञानाची चाचणी करणे, प्रसार करणे आणि अवलंब करणे यासाठी तसेच उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प (PP) आणि बाजार संपर्क वाढ प्रकल्प (MAP) यांना पूरक म्हणून पूरक व नाविन्यपूर्ण गुंतवणूक उप-प्रकल्प राबविले जातील. यामध्ये (i) उत्पादनमूल्य वाढविणे आणि (ii) फायदेशीर बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करू शकणारी आणि कमी कालावधीत अधिक आर्थिक नफा मिळवून देणारी नवीन उत्पादने आणि संकल्पना (जसे IT, Block-chain इ.) या बाबींचा विशेषतः समावेश असेल. उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प (PP) आणि बाजार संपर्क वाढ प्रकल्प (MAP) अंतर्गत भागीदारींना सहाय्यभूत ठरणार्या तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी या प्रकारच्या भागीदारीस पूरक उपप्रकल्पांना प्राधान्य दिले जाईल. अशा उप-प्रकल्पांमध्ये अधिक मदतीची गरज आहे असे निदर्शनास आल्यास, अशा उपप्रकल्पांना अतिरिक्त अनुदान देण्यात येईल.

पूरक व नाविन्यपूर्ण गुंतवणूक उप-प्रकल्प (CII) चे सभाव्य लाभार्थी

उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प (PP) आणि बाजार संपर्क वाढ प्रकल्प (MAP) अंतर्गत सहाय्यभूत समुदाय आधारित संस्था (CBOs): सहाय्य प्राप्त झालेल्या समुदाय आधारित संस्थानाच (CBOs) नाविन्यपूर्ण

तंत्रज्ञानाचा अवलंब करण्यासाठी प्राधान्यक्रमाने लाभ मिळेल.

पूरक व नाविन्यपूर्ण गुंतवणूकीच्या (CII) द्वारे फायदेशीर बाजारपेठेत प्रवेश आणि अधिक आर्थिक परतावा मिळेल. याद्वारे मिळणारे निवडीचे निकष व आर्थिक सहाय्य देण्याची पद्धती हे उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प (PP) आणि बाजार संपर्क वाढ प्रकल्प (MAP) सारखेच असेल. मात्र या परिस्थितीत अशा संस्थांना रु. ५० लक्ष किंवा (VGF) ६० टक्के व्यवहार्यता आंतरनिधी (VGF) यापैकी जे न्युनतम असेल ते आर्थिक सहाय्य म्हणून प्रदान येईल.

पिकांचे वाण व जनावरांच्या प्रजाती यांची आयात

व्यावसायिकदृष्ट्या महत्वाच्या पिकांचे वाण व जनावरांच्या प्रजाती यांची आयात, व त्या अनुषंगाने तंत्रज्ञानाची आयात करण्यासाठी या उपप्रकल्पाद्वारे सहाय्य करण्यात येईल. सदरचा प्रस्ताव समुदाय आधारित (CBOs) संस्था, सरकारी किंवा खासगी संशोधन संस्थांद्वारे राबविला जाऊ शकतो. प्रस्तावाद्वारे निवडण्यात आलेल्या प्रकल्पांना एकतर विद्यमान सरकारी योजनांच्या अभिसरणाद्वारे किंवा प्रकल्प अनुदानातून अंशतः सहाय्य प्रदान करण्यात येईल.

उप-प्रकल्पांची अंमलबजावणी

सदर उप-प्रकल्पाची अंमलबजावणी ही विद्यमान उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प (PP) आणि बाजार संपर्क वाढ प्रकल्प (MAP) साठी अतिरिक्त उपप्रकल्प म्हणून करण्यात येईल.

कापूस मूल्यसाखळी विकास (स्मार्ट कॉटन)

कापूस हे जागतिक बाजारपेठेशी निगडीत असून त्याचा थेट परिणाम हा अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांवर होतो. कापूस उत्पादक हा सुती उद्योगाचा मूलभूत पाया आहे. वस्त्रोद्योगाची कामगिरी मुख्यत्वे कताई उद्योगापर्यंत पोचलेल्या लिंटच्या दर्जेदार मापदंडांवर अवलंबून असते. सद्यस्थितीमध्ये शेतकऱ्यांचा लिन्ट आधारित विपणन प्रक्रियेमध्ये सहभाग नाही. तसेच प्रक्रियाकर्त्यांना घनकचरा विरहित स्वच्छ व एकसमान

धाग्याचा कापूस मिळत नाही.

स्मार्ट कॉटन ची विशिष्ट उद्दिष्टे

- समुदाय आधारित संस्थांमार्फत रुईचा मागणी आधारित पुरवठा सुनिश्चित करण्यासाठी कापूस लागवडीचा प्रचार करणे
- एकसमान धाग्याचा आणि घनकचरा विरहित स्वच्छ कापूस

आर्थिक विकास महामंडळ व ग्रामीण ग्राम सामाजिक परिवर्तन प्रतिष्ठान यांच्या कार्यक्षेत्रातील महिला व पुरुष कापूस उत्पादक/शेतकरी हे प्रकल्पाचे लाभार्थी असतील. महिलांच्या नावावर शेतजमीन नसली तरी शेतकरी कुटुंबातल्या महिला या प्रकल्पामध्ये सहभागी होऊ शकतात.

प्रकल्पाचे घटक

स्मार्ट कॉटन प्रकल्पात प्रामुख्याने खालील तीन घटकांचा समावेश आहे.

१. कृषि विस्तार : या घटकांतर्गत एकसमान धाग्याकरिता योग्य बियाण्यांच्या निवडीच्या दृष्टीने पीक सल्ला देणे, दर्जेदार व काडीकचरा विरहित कापूस उत्पादना करिता प्रशिक्षण सहाय्य आणि विस्तार सेवा प्रदान करणे ई. बाबींचा अंतर्भाव असेल. या घटकाचे नियंत्रण कृषि विभागाकडे असेल.

२. ब्रँडिंग, गुणवत्ता प्रमाणीकरण आणि ट्रेसिबिलिटी : उत्पादित कापसाचे गाठीत रुपांतर करून स्मार्ट कॉटनच्या चिन्हाने सर्व

गाठी चिन्हांकित केल्या जातील. वेगवेगळ्या टप्प्यावर नमुने काढण्याची यंत्रणा शेती पासून ते गाठी तयार करण्यापर्यंत गुणवत्ता देखरेखीसाठी वापरली जाईल. कापूस धाग्याची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी मशीन सेटिंग्स बाबत योग्य तो सल्ला ग्रेडर मार्फत जिनर ला दिला जाईल. या घटकाचे नियंत्रण 'महाकॉट' विभागाकडे असेल.

३. ई-मार्केट सुविधा : या पोर्टलवर स्मार्ट कॉटन ब्रँडेड गाठीची लिलावाद्वारे विक्री केली जाईल. स्मार्ट कॉटन पोर्टल हे गाठी खरेदी करणारे आणि विक्रेते यांच्यात परस्पर संवाद निर्माण करणारे एक व्यासपीठ असेल. या घटकाचे नियंत्रण महा कॉट विभागाकडे असेल.

स्मार्ट कॉटन च्या अंमलबजावणीचा प्रक्रिया प्रवाह खालीलप्रमाणे असेल:

१. कृषि विभाग, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, महिला आर्थिक विकास महामंडळ व ग्रामीण ग्राम सामाजिक परिवर्तन प्रतिष्ठान यांच्यामार्फत स्टार रेटिंग असलेल्या जिनिंग मिल्सच्या १५ ते २० किलोमीटर परिघातील ८ ते १० गावांची निवड केली जाईल. या गावांमध्ये किमान १२५ महिला व पुरुष कापूस उत्पादक/ शेतकरी असणे आवश्यक आहे.

२. या गावात स्मार्ट कॉटनबाबत जनजागृती कार्यक्रम / मोहीम

उत्पादित करणे

३. स्मार्ट कॉटन च्या ट्रेड मार्क अंतर्गत समुदाय आधारित संस्थांमार्फत उत्पादित रुईचे कापूस गाठीत रुपांतर करून विपणन करणे.
४. कापसाच्या गाठीच्या विपणनामध्ये ट्रेसिबिलिटी आणि ब्रँडिंग या सारख्या अभिनव प्रणालींचा वापर करणे.
५. स्मार्ट कॉटन ट्रेड मार्कच्या गाठी खरेदी करण्यासाठी समुदाय आधारित संस्था आणि स्पिनिंग मिल्स यांच्यात थेट ई-मार्केट सुविधा निर्माण करणे.
६. जिनर्स, व्यापारी आणि दलाल यांना या ई-मार्केट सुविधेमार्फत कापूस गाठी विक्री करण्याची संधी उपलब्ध करून देणे.

या उपक्रमाची अंमलबजावणी विदर्भ, मराठवाडा आणि खानदेशातील कापूस उत्पादन असणाऱ्या जिल्ह्यांमध्ये होणार असून ५ वर्षांच्या कार्यकाळानंतर सुमारे ३,५०,००० महिला व पुरुष शेतकऱ्यांना याचा लाभ मिळेल.

प्रकल्प लाभार्थी

कृषि विभाग, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, महिला

राबविली जाईल.

३. एक एकर जमिनीमध्ये स्मार्ट मार्गदर्शक तत्त्वानुसार (पिकांच्या जातीची निवड, पीक उत्पादन पद्धती, काढणी व साठवण पद्धती, वाहतूक व विपणन इ.) पीकपद्धतींचा अवलंब करणे याबाबत महिला व पुरुष शेतकऱ्यांची/ कापूस उत्पादकांची सहमती घेतली जाईल.
४. कापूस उत्पादकांची गट निर्मिती केली जाईल. एका गटात २५ शेतकरी (महिला/पुरुष) असतील. एका गावात असे एकूण ५ गट तयार केले जातील. प्रत्येक गटासाठी प्रगतीशील (लीड) शेतकरी निवडले जातील (महिला/पुरुष). गट निर्मितीसंबंधीचे सर्व दस्त ऐवज संग्रहित केले जातील.
५. गावातील सर्व प्रगतीशील शेतकऱ्यांच्या समूहामधून ग्राम स्तरावरील प्रतिनिधींची (महिला /पुरुष) निवड केली जाईल.
६. प्रगतीशील शेतकरी व गावातील इतर शेतकऱ्यांची हंगामी शेतीशाळा/ प्रशिक्षण/बैठका घेतल्या जातील.
७. एक एकरमागे प्रति शेतकरी सरासरी ५ क्विंटल कापसाचे एकत्रीकरण केले जाईल. प्रत्येक शेतकरी गटामधून (२५ शेतकऱ्यांचे) कापसाचे प्रमाण १२५ क्विंटल असेल आणि पाच गटाचे याप्रमाणे एकूण ६२५ क्विंटल कापसापासून १०० गाठी बनविल्या जातील.
८. सदर गाठी ची विक्री ऑनलाइन स्पॉट मार्केटच्या माध्यमातून करण्यात येईल.

या उपक्रमामुळे शेतकरी (महिला व पुरुष) यांना होणारे फायदे

- पोर्टलमार्फत सरकीची विक्री
- तारण कर्ज पावती योजनेचा लाभ
- स्थान निहाय स्मार्ट कॉटन ऑनलाइन स्पॉट मार्केटच्या माध्यमातून गाठींची विक्री. तसेच स्पिनर्सना एकसमान धाग्याचा, काडीकचरा विरहित व दर्जेदार कापूस मिळेल. त्यामुळे शेतकरी व स्पिनर्स या दोघांचाही फायदा होईल.

प्रकल्प अंमलबजावणी कक्षाची भूमिका

कृषि विभाग, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, महिला आर्थिक विकास महामंडळ व ग्रामीण ग्राम सामाजिक परिवर्तन प्रतिष्ठान (या विभागांद्वारे स्थापित / प्रायोजित करण्यात आलेल्या समुदाय आधारित संस्था स्मार्ट कॉटनचा हिस्सा असतील)

- स्टार रेटिंग असलेल्या जिनिंग मिल्सच्या १५ ते २० कि.मी.च्या परिघामध्ये असलेल्या ८ ते १० गावांची निवड करणे.
- प्रत्येक गावातील संभाव्य १२५ कापूस उत्पादकांची निवड करणे.
- निवडलेल्या गावामध्ये स्मार्ट कॉटनच्या जनजागृतीसाठी कार्यक्रम राबविणे.

स्मार्ट प्रकल्पात सहभागी होण्यासाठी शेतकऱ्यांची संमती घेणे

- गटाची स्थापना करून प्रगतीशील शेतकऱ्यांची निवड करणे (दस्तऐवजांसह)
- प्रशिक्षण गट तयार करणे, प्रशिक्षण नोंदणी, शेतकरी नोंदवही इत्यादी दस्तऐवजीकरण संदर्भातील प्रगतीशील शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण घेणे.
- जिनिंग, प्रेसिंग, बियाणे विक्री, तारण कर्ज पावती आणि विपणनासाठी

साहाय्य करणे.

कृषि विभागांतर्गत प्रकल्प अंमलबजावणी कक्षाची भूमिका :

- बियाण्यांच्या वाणांचे समूह तयार करणे
- पीक उत्पादन तंत्रज्ञान पद्धतीसाठी प्रशिक्षण मॉड्यूल तयार करणे
- प्रशिक्षण नियमावलीनुसार प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिके आयोजित करणे व त्यांचे परीक्षण करणे
- पायाभूत स्तरावर शेतकऱ्यांना तांत्रिक सहाय्य करणे

महाकॉटची भूमिका

- महाकॉटच्या आवश्यकतेनुसार अंतिम उत्पादन मिळविण्यासाठी सर्व प्रकल्प अंमलबजावणी कक्षांना मार्गदर्शन व समन्वय साधणे.
- जिनर्स व शेतकऱ्यांमध्ये दुवा साधणे.
- ट्रेसिबिलिटी
- तारण कर्ज पावती योजनेचा लाभ शेतकऱ्यांना मिळवून देणे.
- सरकी विक्रीसाठी खासगी भागीदारांसोबत करार करून देणे.
- विपणनासाठी संगणकीकृत व्यासपीठ उपलब्ध करून देणे.
- वैयक्तिक शेतकऱ्यांना एन ई एफ टी / आधार कार्ड अदायगी प्रणालीद्वारे रक्कम अदा करणे.
- कापसाच्या धाग्याची गुणवत्ता टिकवून ठेवण्यासाठी किंवा सुधारण्यासाठी जिनर्सना सुधारात्मक उपाययोजना सुचविणे.

ग्रेडर ची भूमिका

- तांत्रिक माहितीसाठी कृषि सहाय्यकास मदत करणे.
- शेतकरी व जिनर स्तरावर नमुने गोळा करणे
- ई-पोर्टल वर जिनिंग आणि साठवणूक चाचणी निकालाचे परिणाम निर्देशित करणे
- चाचणी निकालाचे मूल्यांकन केल्यानंतर आवश्यकता असल्यास जीनरला मशीन सेटिंगबाबत तांत्रिक सल्ला देणे.

शेतकऱ्यांची भूमिका

- एक एकर जमिनीमध्ये स्मार्ट मार्गदर्शक तत्त्वानुसार पीक पद्धतीचा अवलंब करणे.
- स्मार्ट कॉटन अंतर्गत शिफारस केलेल्या सर्व उत्पादन तंत्रज्ञान पद्धतींचा अवलंब करणे.
- स्मार्ट कॉटन अंतर्गत आयोजित नियमित सभा / शेतीशाळेमध्ये सहभाग घेणे.

- स्मार्ट कॉटन अंतर्गत उत्पादित म्हणजेच ५ विंक्टल कापसाची स्वतंत्र साठवणूक करणे.
- स्मार्टतर्फे उपलब्ध केलेल्या ई-प्लॅटफॉर्म मार्फत कापूस गाठी व सरकीची विक्री करणे.
- शेतकरी पुस्तिका नियमित भरणे.

प्रगतीशील (लीड फार्मर) शेतकऱ्यांची भूमिका

- स्मार्ट कॉटन अंतर्गत विहित पीक उत्पादन पद्धतीचा शेतकरी अवलंब करीत आहेत हे सुनिश्चित करणे.
- संबंधित प्रकल्प अंमलबजावणी कक्षाशी समन्वय साधून प्रशिक्षण / शेतीशाळेची व्यवस्था करणे
- उच्च स्तरावरून प्राप्त झालेली माहिती शेतकरी गटांच्या सदस्यांना प्रसारित करणे

- प्रत्येक सदस्य शेतकरी पुस्तिका अद्यावत ठेवत असल्याचे सुनिश्चित करणे.
- आवश्यकतेनुसार शेतकऱ्यांच्या बैठकीचे आयोजन करणे.
- शेतकरी गटाने उत्पादित केलेल्या कापसाच्या जिनिंग तसेच प्रेसिंग समयी उपस्थित राहणे.

ग्राम स्तरावरील प्रतिनिधीची भूमिका :

- सामूहिक कृषि निविष्टा खरेदी सुविधेसाठी साहाय्य करणे.
- सभा / प्रशिक्षण आयोजित करण्यासाठी प्रगतीशील शेतकऱ्यांना (लीड फार्मर) साहाय्य करणे
- गावपातळीवरील कापूस गटाने कापूस उत्पादित केलेल्या कापसाच्या जिनिंग तसेच प्रेसिंग समयी उपस्थित राहणे.

पशुसंवर्धन विभागाशी संबंधित घटक

पशुपालन हे ग्रामीण भागातील भूमिहीन शेतमजूर आणि अल्पभूधारक शेतकऱ्यांचे कायमस्वरूपी उत्पन्नाचे स्रोत आहे. या क्षेत्राचा प्रगतीचा परिणाम ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या संतुलित विकासात होतो. पशुसंवर्धनामुळे ग्रामीण भागात स्त्रिया आर्थिक सक्षम झाल्या आहेत व परसातील कुक्कुटपालन आणि शेळीपालन म्हणजे तातडीच्या गरजेच्या वेळी ग्रामीण स्त्रियांसाठी उत्पन्नाचे एक पारंपरिक स्रोत आहे.

सध्या पारंपरिक पद्धतीने पशुपालनामध्ये बदल करून ते बाजारभिमुख करणे ही काळाची गरज आहे. या अनुषंगाने, या प्रकल्पांतर्गत पारंपरिक पशुसंवर्धन व्यवस्थेचे बळकटीकरण करून, ती अधिकाधिक बाजारभिमुख बनवणे आणि शेळीचे मांस व दूध, परसातील कुक्कुटपालन, अंडी मूल्यसाखळीतील उत्पादक आणि उद्योजकांना नवीन व संघटित बाजारपेठेत प्रवेश मिळवून देण्यासाठी आवश्यक ते तांत्रिक सहाय्य, पायाभूत सुविधा आणि जोखीम निवारण क्षमता विकसित करण्यासाठी गुंतवणूक केली जाईल.

प्रकल्पांतर्गत प्रस्तावित लाभार्थी

या प्रकल्पात महाराष्ट्र स्पर्धाक्षम कृषि विकास प्रकल्प, महाराष्ट्र राज्य

ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान आणि महिला आर्थिक विकास महामंडळ मार्फत यापूर्वी संघटित असलेले लोकानुनय संस्था (कम्युनिटी बेस्ड ऑर्गनायझेशन) शेतकरी उत्पादक कंपनी व स्वयंसहायता गट यांना लाभ मिळणार आहे. व्यक्तिगत लाभ या प्रकल्पामधून घेता येणार नाही. परंतु, शेतकरी उत्पादक कंपनी व स्वयंसहायता गट यांना प्रकल्पात लाभ घेता येईल.

या प्रकल्पांतर्गत पशुधन क्षेत्रातील गुंतवणूक व मूल्य साखळी विकसित करण्यासाठी खालील घटक राबविण्यात येणार आहेत.

१. कृषि कार्यवाह परिषद (एएससी) स्थापन करणे

यामध्ये निवडक वस्तूंमध्ये बाजारचलित वाढीस चालना देण्यासाठी संस्थात्मक, खासगी व सार्वजनिक संस्थांमध्ये समन्वय साधणे व एकत्रित कार्य करणे हे उद्दिष्ट आहे. पशुसंवर्धन विभागास शेळ्यांच्या मांस व दूध आणि अंडी साठी मूल्यवर्धित साखळी विकसित करण्यासाठी विभागामध्ये असलेली तफावत शोधून काढेल व त्यानुसार नियोजन करेल, त्यामुळे, शेतकऱ्यास त्याचा फायदा होईल.

२. पशुधन विभागाचा दृष्टिक्षेप विकास आराखडा (Roadmap)

तयार करणे

पशुसंवर्धन विभागाचा पुढील २५ वर्षासाठीचा विकास आराखडा अन्न व कृषि संस्था (Food and agriculture Organization) आणि राष्ट्रीय मांस संशोधन केंद्र, हैदराबाद (ICAR-National Research Centre on Meat) यांच्यामार्फत तयार करण्यात येणार आहे .

३. विक्रेता व खरेदीदार यांची भेट कार्यशाळा

शेतकरी उत्पादक कंपनी स्वयंसहायता गट व उत्पादक, निर्यातदार व इतर भागधारकांशी ओळख व भेट घडवून आणणे हे या कार्यशाळेचे उद्दिष्ट आहे. या कार्यशाळेत शेतकरी उत्पादक कंपनी, उत्पादन तंत्रज्ञान पुरवठा करणाऱ्या संस्थांना, कंपन्यांना आणि तज्ञांना आमंत्रित करण्यात येणार आहे. यामुळे विक्रेत्याला शेळीचे मांस व दूध, परसातील कुकूट अंडी यांची विक्री बाबत नियोजनातील अंतर, खरेदीदार शोधण्यास येणाऱ्या अडचणी, खरेदीदाराच्या मालाच्या गुणवत्ता बदल विक्रेत्या कडून असलेल्या अपेक्षा, व बाजारपेठेतील अपयशाचे कारणे ओळखता येतील व त्या दृष्टीने नियोजन करता येईल. कार्यशाळा जिल्हास्तरावर किंवा विभागीय स्तरावर घेण्यात येणार आहेत.

४. प्रकल्पांतर्गत घेण्यात येणारे प्रशिक्षण

देश व विदेश पातळीवर प्रकल्पाशी निगडित असलेल्या नामांकित तांत्रिक सेवा प्रदाता संस्थांमार्फत विविध प्रशिक्षण घेण्यात येणार आहेत.

शेळीचे मांस व दूध, परसातील कुकूटपालनाद्वारे निर्मित अंडी या मूल्य साखळीचे मंजूर उपप्रकल्पातील शेतकरी उत्पादक कंपनीतील निवडक महिला सदस्यांना शेळी व परसातील कुकूटपालन, किरकोळ प्रथोमपचार याबाबत २१ दिवसाचे राज्यस्तरीय प्रशिक्षण केंद्र, पुणे येथे प्रशिक्षण देण्यात येणार आहे. त्यांना पशुसखी असे संबोधण्यात येणार आहे

या प्रशिक्षित पशुसखीमार्फत शेतकरी उत्पादक कंपनीतील सदस्यांना

शेतकरी शेती शाळेमध्ये प्रशिक्षण दिले जाईल.

युवकांना शेळी व्यवसायाचे व्यवसायाभिमुख प्रशिक्षण, खाटकांना प्रशिक्षण देण्याचे प्रस्तावित आहे.

५. लोकसहभागातून शेळी पैदास कार्यक्रम

मंजूर उपप्रकल्पातील शेतकरी उत्पादक संस्थेतील सदस्यांना ३५० सुपर स्मार्ट उस्मानाबादी बोकड पुरविण्याचे प्रस्तावित आहेत.

६. पशुसंवर्धन विषयक मूल्य साखळी विकसीत करणे

शेळीचे मांस व दूध आणि परसातील कुकूटपालनाद्वारे उत्पादित अंडी या घटकाविषयक मूल्य साखळी विकसीत करण्यात येणार आहे. यासाठी, उत्पादक भागीदारी उपप्रकल्प व बाजार संपर्क वाढ उपप्रकल्प प्रस्तावित आहेत. यामध्ये, समुदाय आधारित शेतकरी उत्पादक कंपनीने शेळीचे मांस व दूध आणि परसातील कुकूटपालनाद्वारे उत्पादित अंडी या मूल्य साखळी बाबतचे प्रस्ताव सादर करावे. स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत वेळोवेळी हे प्रकल्प मागवण्यात येतील (जाहिरात प्रसिद्ध करण्यात येईल). या बाबत दिनांक १०/०९/२०२० रोजी जाहिरात प्रसिद्ध करण्यात आली आहे.

उद्योग विकास सहाय्य (Enterprise Development Support)

कृषि मूल्यसाखळी मजबूत होण्यासाठी मूल्यसाखळीमध्ये समाविष्ट सूक्ष्म, लघु व मध्यम अन्नप्रक्रिया उद्योगांचे महत्त्व अधिक आहे. याकरिता स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत उद्योग विकास सहाय्य हा घटक राबविण्यात येत आहे ज्याद्वारे मूल्यसाखळी मध्ये समाविष्ट सूक्ष्म, लघु व मध्यम अन्न प्रक्रिया उद्योगांच्या व्यवसाय वृद्धीकरिता सहाय्य करण्यात येणार आहे. कृषि मूल्य साखळीमध्ये कृषि-उद्योगांची स्पर्धात्मकता वाढविणे हे या उपघटकांचे उद्दिष्ट आहे.

आज महाराष्ट्रातील ग्रामीण भागामध्ये विविध कृषि प्रक्रिया उद्योग सुरू आहेत यामधील बहुतांश उद्योग हे असंगठित स्वरूपात असून त्यांना विविध आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. जसे कि गुणवत्तापूर्ण कच्चा माल उपलब्धता, खेळते भांडवल, विक्री व्यवस्था, प्रक्रिया तंत्रज्ञानाचे मूल्य अधिक असल्यामुळे तंत्रज्ञानाची पोहोच मिळत नाही इ. या सर्व बाबींचा विचार करून स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत उद्योग विकास सहाय्य हा घटकामध्ये

सहकार विकास महामंडळ तसेच कृषि विभाग व पशुसंवर्धन विभाग यांचा समावेश आहे. या प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणांनी पुरस्कृत केलेल्या वैयक्तिक उद्योगांचा यामध्ये प्रामुख्याने समावेश असेल. राज्यात, महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान आणि महिला आर्थिक विकास महामंडळ या संस्था स्वयंसहाय्यता समूहातील महिलांना उद्योग उभारणी करण्यास सहाय्य करत असून या महिलांना आपल्या व्यवसायात वाढ करण्यासाठी व नवीन बाजारपेठेत प्रवेश देण्याकरिता स्मार्ट प्रकल्पामधून विशेष प्रयत्न केले जाणार आहेत. याकरिता या घटकांतर्गत एकूण लाभाध्यापिकां किमान ६० टक्के उद्योग हे

खालील बाबींचा समावेश करण्यात आलेला आहे.

- १) उद्योगांची औपचारिक नोंदणी- उदा. उद्योग आधार
- २) उद्योग व व्यवसाय वृद्धी साठीचा आराखडा तयार करणे
- ३) उद्योग व्यवसाय उभारणीसाठी परिपूर्ण तांत्रिक मार्गदर्शन
- ४) क्षमता बांधणी व कौशल्य विकास
- ५) इतर शासकीय विभाग व शासकीय योजनांशी कृतीसंगम
- ६) बाजार जोडणी
- ७) पतपुरवठा
- ८) इतर निवेश जसे पॅकेजिंग, ब्रँडिंग इ.
- ९) उद्योग विकास सेवा प्रदान करण्याकरिता प्रशिक्षित तांत्रिक सेवा प्रवीण प्रशिक्षकांची नेमणूक करणे

सहभागी यंत्रणा

स्मार्ट प्रकल्पातील विविध प्रकल्प अंमलबजावणी यंत्रणा उद्योजकता विकास या बाबीवर काम करत आहेत यामध्ये महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान, महिला आर्थिक विकास महामंडळ, महाराष्ट्र

महिलांचे उद्योग असतील.

व्यवसाय विकास सेवांमध्ये भाग घेण्यासाठी उद्योगांसाठी निवड निकष

निवडलेल्या पीक उत्पादनांमधील उद्योगांची निवड केली जाईल; व्यवसाय विकास सहाय्यासाठी पात्र उद्योगांचे आयुर्मान एक वर्षापेक्षा कमी नसावे. सदर व्यवसाय विकास सेवा पुरविण्याकरीता उद्योगांची निवड ही खालील निकषांच्या आधारे केली जाईल. याकरिता प्रकल्पामार्फत विविध उद्योगांची खालील परिणामांच्या आधारे माहिती संकलीत केली जाईल.

- अ) उद्योगासाठी केलेली एकूण गुंतवणूक
- आ) उद्योगामूळे किती लोकांना पूर्ण वेळ रोजगार उपलब्ध झाला.
- इ) उद्योगाचे स्वरूप (उत्पादन, व्यापार, सेवा)
- ई) उद्योगाची जागा / परिसर (स्वतःचे मालकीचे घर, स्वतःचे मालकीचे दुकान, वा भाडेतत्त्वावरील)
- उ) कच्च्या मालाच्या खरेदीची वारंवारता

बाजारपेठेच्या माहितीचे विश्लेषण व प्रसारण

भारतीय कृषि पणन माहिती व विश्लेषण केंद्र (CIAMI) हा पथदर्शी प्रकल्प महाराष्ट्र स्पर्धाक्षम कृषि विकास प्रकल्प (MACP) अंतर्गत सुरु करण्यात आला होता. त्याच्या कामगिरीचे मूल्यांकन करून आणि त्यातील सेवा प्राप्तकर्त्यांचे (शेतकरी आणि धोरणकर्ते) त्याचा योग्य तो उपयोग झाला असल्याचे लक्षात आल्यानंतर स्मार्ट प्रकल्प अंतर्गत वाढीव उद्दीष्टांसह SMART CIAMI (S-CIAMI) स्थापन करण्यात आला आहे. S-CIAMI ची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

- अ) व्यवसाय विश्लेषण अहवालाच्या (Business Intelligence Reports) आधारे निर्णय घेण्याची शेतकरी / शेतकरी गटांची क्षमता बळकट करणे.
- आ) व्यवसाय विश्लेषण प्रणाली (Business Intelligence Systems)

वर्गीकृत माल	वर्गीकृत मालाचा प्रकार	वर्गीकृत मालाचा प्रकार	वर्गीकृत मालाचा प्रकार	वर्गीकृत मालाचा प्रकार
6/02/02/15 गाडे डिजीप	साकुटी	20-BAG.	1151	
7/02/02/15 गाडे डिजीप	साकुटी	25-BAG.	1175	
16/02/02/15 सिंदी दूध	काकडी	12-BAG.	1100	

तयार करणे ज्यायोगे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न अधिकतम होईल. या प्रणालीचा उपयोग शेतकऱ्यांना तीन प्रकारे करता येईल: अ) योग्य पिकांची निवड करणे, ब) पिकांची अधिक प्रभावी पद्धतीने काळजी घेणे, आणि क) त्यांच्या विक्रीची अधिक चांगली वेळ निवडणे.

इ) बाजार माहिती प्रणाली अशा प्रकारे तयार करणे की ज्यामुळे राज्य शासनास कृषि मालाचा पुरवठा, मागणी, साठा आणि निर्यातीची उपलब्धता यावर योग्य धोरणात्मक हस्तक्षेपाची आखणी करता येईल; विशेषतः अनपेक्षित व मोठ्या प्रमाणात होणाऱ्या हवामान आणि किंमतीतील चढ-उतारांना सामोरे जाऊन राज्य शासनास खरेदी व्यवस्थापनाची सुविधा निर्माण करता येईल व किमती स्थिर ठेवण्याचे धोरण राबवता येईल.

ई) या सर्व गतिमान माहितीचे संकलन करणे व त्याचा अधिकाधिक अचूक अंदाज बांधण्यासाठी व शासनाच्या धोरणाच्या प्रभावी देखरेखीसाठी उपयोग करता येईल.

प्रस्तावित S-CIAMI कक्षाचे व्यवस्थापन राज्याच्या कृषि खात्यातील सांख्यिकी विभागांतर्गत महाअॅग्रीटेक व्यासपीठावर आयोजन केले जाईल.

विपणन माहितीमध्ये पुढील गोष्टींचा समावेश असेल

अ) किंमतीची माहिती (शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या किंमती, घाऊक किंमती, फ्युचर्स किंमती, किरकोळ किंमती, मध्यस्थ टप्प्यातील किंमती, शेती उत्पादनातील इनपुट किंमती, प्रक्रिया, उत्पादन व वाहतूक दर, साठा दर, पॅकेजिंग किंमती, उप-उत्पादनाच्या किंमती इ.)

आ) पुरवठा माहिती (पीकाखालील क्षेत्र, हेक्टरी उत्पादन, एकूण उत्पादन, साठा, आयात, शासकीय खरेदी, शासकीय वाटप, निवारण, हवामान, कीड व रोगांचा प्रादुर्भाव इ.)

इ) मागणीची माहिती (उत्पन्न, वापर, निर्यात, उपयोग, विनिमय दर इ.)

ई) धोरणात्मक माहिती (आयात, निर्यात व किमतींवरील नियंत्रणे, किमान आधारभूत किंमती, जास्तीत जास्त किंमती, शासन-खरेदी किंमती), आश्वसित उत्पन्नासाठी असलेल्या आधार योजना, पिकांचे वितरण इ.

प्रचलित दुय्यम आणि प्राथमिक स्रोतांव्यतिरिक्त 'भारतीय कृषि पणन माहिती व विश्लेषण केंद्र (S-CIAMI) शेतकरी व शेतकरी गटांकडून सुद्धा माहिती गोळा करील. किंबहुना असे शेतकरी व शेतकरी गट माहितीचे प्रमुख स्रोत असतील. भारतीय कृषि पणन माहिती व विश्लेषण केंद्र (S-CIAMI) कृषि विभागाचा एक भाग म्हणून सर्व माहिती शास्त्रशुद्ध संकलित करून त्याचे योग्य तऱ्हेने वितरण करण्यात या विभागांना हे केंद्र मदत करेल. महाअॅग्रीटेक आणि महावेध यांच्यासह ते पावसाची आकडेवारी गोळा करील व त्यांचे निर्देशांक तयार करेल. महा अॅग्रीटेक कडून दूरस्थ संवेदनक्षम मार्गे लागवडीखालील क्षेत्र आणि पिकांच्या आरोग्याची माहिती प्राप्त करेल. याच प्रकारे हे केंद्र महाराष्ट्र राज्य कृषि पणन मंडळ, महाराष्ट्रातील बाजार समित्या, महाराष्ट्र राज्य कृषि किंमत आयोग, शेतकरी आणि शेतकरी उत्पादक संघटना आणि स्मार्टच्या जिल्हा अंमलबजावणी कक्षांशी संलग्न राहील.

माहिती विश्लेषण आणि अहवाल

● भारतीय कृषि पणन माहिती व विश्लेषण केंद्र (S-CIAMI) किंमत, पुरवठा आणि मागणीचे अधिक अचूक, विश्वसनीय आणि वेळेवर

अंदाज पुरवण्यासाठी वरील प्रमाणे गोळा केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करेल. या विश्लेषणामुळे खालील उद्दिष्टे साध्य होतील:

- प्रत्येक निवडलेल्या पिकाच्या मागणीचा व त्या पीकाखालील असलेल्या क्षेत्राचा व उत्पादनाचा अंदाज लवकरात लवकर (रीअल-टाइम मध्ये) लावणे.
- सर्व शेतकऱ्यांच्या पेरणीचा अहवाल राज्यस्तरावर संकलित करून तो लगेच प्रसारित करणे. जर असा अहवाल वेळेवर उपलब्ध झाला व तर शेतकऱ्यांना भविष्यातील उत्पादन मागणीपेक्षा अधिक किंवा कमी झालेले लक्षात येईल व त्यांना त्यांच्या पेरणीसंबंधी फेर निर्णय घेणे व त्यांत बदल करणे शक्य होईल. यामुळे विक्रीच्या वेळी होणारी मागणी-पुरवठा मधील तफावत कमी होण्यास मदत होईल.
- एकापेक्षा अधिक वेळा पेरणी केलेल्या पिकांच्या लागवडीखालील क्षेत्राचा व उत्पादनाचा अंदाज दर पंधरवड्यास प्रसिद्ध करणे. यामुळे भाजीपाल्या-सारख्या पिकांच्या पुरवठ्यामध्ये संतुलन होण्यास व त्यांच्या किमती स्थिर राहण्यास मदत होईल.
- फळे व भाजीपाल्याच्या व्यापार साखळीमध्ये शेतकरी ते ग्राहक यांच्यातील प्रत्येक व्यवहारात ठरत असलेल्या किमतीचा व होणाऱ्या खर्चाचा अभ्यास करणे व त्यांच्या बाजारपेठेची कार्यक्षमता अजमावणे. प्रत्येक निवडलेल्या वस्तूच्या किरकोळ किमतीतील शेतकऱ्याचा वाटा मोजणे व त्यातील होणारा बदल अभ्यासणे.
- भात, गहू, सोयाबीन, इत्यादी प्रक्रिया केलेल्या वस्तूंच्या बाबतीत शेतकऱ्यांना मिळणाऱ्या व प्रक्रिया केलेल्या वस्तूंच्या किमतीतील फरक आणि प्रक्रिया करण्याचा खर्च यांचा अभ्यास करणे (Parity Price analysis) व शेतकऱ्यांना मिळणारी किंमत योग्य आहे का ते बघणे.
- किमतीत अतिरिक्त घसरण होण्याअगोदर त्याची सूचना देणे. अशी सूचना विशेषतः भाजीपाल्यामध्ये आवश्यक आहे.
- फ्युचर्स बाजाराचा अभ्यास करणे व त्यांचा फायदा घेण्यासाठी शेतकरी उत्पादक संस्थांना सल्ला देणे (जसे की हेजिंग, फॉरवर्ड विक्री फॉरवर्ड खरेदी इ.)
- विक्रेते आणि खरेदीदारांसाठी फॉरवर्ड खरेदी/विक्री, कराराच्या शेतीची व्यवस्था, इत्यादींसाठी किंमती ठरवण्यासाठी प्रारूप (मॉडेल)

तयार करणे आणि दोघातील संभाव्य संघर्ष टाळण्यासाठी योग्य असा करार करण्यास मदत करणे. याचा फायदा अंतिम ग्राहकांना सुद्धा उचित आणि स्थिर दरात उत्पादने मिळण्यात होईल.

- भारतीय कृषि पणन माहिती व विश्लेषण केंद्र (S-CIAMI) शेतकरी, शेतकरी उत्पादक संघटना व शासन यांच्या सल्ल्यानुसार निवडलेल्या पीकांसाठी निरनिराळे अहवाल, बुलेटिन, तांत्रिक माहिती-पुस्तिका इत्यादी विविध माध्यमांद्वारे प्रकाशित करतील.

भारतीय कृषि पणन माहिती व विश्लेषण केंद्रासाठी (CIAMI) निवडलेली पीके

भारतीय कृषि पणन माहिती व विश्लेषण केंद्राने विश्लेषणासाठी १६ पिकांची निवड केलेली आहे. त्यात धान्ये (तांदूळ आणि मका), डाळी (हरभरा आणि तूर), तेलबिया (सोयाबीन), मसाले (हळद), तंतूपीक (कापूस), भाज्या (कांदा आणि टोमॅटो), फळे (काजू, आंबा, डाळिंब, संत्रा, द्राक्षे आणि केळी) आणि पशुधन (शेळ्या) यांचा समावेश आहे. या क्षेत्रातील बाह्यतज्ञ तसेच अमेरिकेतील कृषि विभाग (USDA) यांच्यातर्फे प्रशिक्षण देऊन S-CIAMI च्या कर्मचाऱ्यांची क्षमता वाढवण्याची योजना आहे. त्याचबरोबर दैनंदिन तांत्रिक सल्ल्यासाठी व मदतीसाठी एक बाहेरील तज्ञ नेमण्याचा विचार आहे. निवडलेल्या वस्तूंची मूळ ऐतिहासिक माहिती गोळा करून तिचे योग्य ते संकलन करण्यासाठी सुद्धा तज्ञ नेमण्याचा प्रस्ताव आहे. या माहितीमुळे S-CIAMI चे कार्य अधिक शास्त्रशुद्ध व

वेळेवर होण्यास मदत होणार आहे.

माहिती विश्लेषणाचे प्रसारण

S-CIAMI चा प्रसारण हा महत्वाचा भाग आहे. यामध्ये निरनिराळे अहवाल व माहिती वाचनीय आणि वापरण्यायोग्य स्वरूपात प्रसारित करण्यात येणार आहे. त्याचे प्रसारण कृषि विभागाकडून विभागीय, जिल्हा व शेतकरी पातळीवर विविध माध्यमांमार्फत केले जाईल. तसेच, केंद्रमार्फत शेतकऱ्यांना, शेतकरी उत्पादक संस्था आणि अन्य भागधारकांना बाजारपेठेतील माहिती कृषि विभागामार्फत वेबसाइट, संदेश, कॉल सेंटर, प्रकाशने इत्यादी माध्यमातून प्रसारित केली जाईल.

शेतमाल तारण योजना आधारित उपप्रकल्प

शेतकरी मित्रांनो आपणास अवगत असेलच की भारत देश हा कृषिप्रधान देश असून भारताची अर्थव्यवस्था कृषि क्षेत्राशी निगडित आहे. देशातील ७० टक्के लोकसंख्या अद्यापही शेतीवर अवलंबून आहे. सन २०१९-२०२० या आर्थिक वर्षात प्राप्त आकडेवारीनुसार धान्याचे उत्पादन २९१.९५ दशलक्ष मे.टन असून यामध्ये प्रामुख्याने भात (११७.४७ दशलक्ष मे.टन), गहू (१०६.२१ दशलक्ष मे.टन), कडधान्य (२३.०२ दशलक्ष मे.टन), तेलबिया (३४.१९ दशलक्ष मे.टन), मका (४५.२४ दशलक्ष मे.टन) झाले.

शेतकऱ्यासाठी पुरेशा प्रमाणात अन्नधान्य, तृणधान्य, तेलबिया यांच्याकरीता काढणी पश्चात तंत्रज्ञान व साठवणूक सुविधा उपलब्ध नसून ज्या ठिकाणी अशी सुविधा उपलब्ध आहे त्याचा उपयोग मुख्यत्वे करून व्यापारी वर्गाकडून केला जातो. धान्याची अवैज्ञानिक साठवणूक व त्याबाबत माहितीची उपलब्धता ही समस्या अत्यंत गंभीर असून त्याचा परिणाम शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नावर होत आहे. पीक काढणीनंतर धान्य पारंपारीक पद्धतीने साठविल्यामुळे किटकांद्वारे नासधूस आणि बुरशीजन्य रोग यांच्यामुळे खूप मोठ्या प्रमाणात धान्य साठवणुकीमध्ये धान्याची नासाडी होते. तंत्रशुद्ध मार्गाने धान्याची साठवणूक आणि नवनवीन साठवणूकीची साधने यांचा पीक काढणीनंतर धान्याचे नुकसान टाळण्यात उपयोग होऊ शकतो, की ज्यामुळे शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न वाढविता येईल.

खाली दिलेल्या काही महत्वाच्या कारणांमुळे शेतकऱ्यांना गोदाम व्यवस्था उपलब्ध होत नाहीत.

- १) शेतकरी जनजागृतीचा अभाव / धान्यतारण वित्त पुरवण्याबाबत मार्गदर्शनाचा अभाव
- २) धान्य साठवणूकीकरीता गोदामांची उपलब्धता नसणे.
- ३) अचानक उदभवणाऱ्या खर्चासाठी रोख पैशांची गरज.
- ४) हंगाम नसताना बाजारभावाची अनिश्चितता.

- ५) बाजारभावाची माहिती मिळण्याची सुविधा उपलब्ध नसणे, की ज्यामुळे धान्य विकायचे की साठवायचे याबाबत योग्य निर्णय न घेता येणे.

वरील सर्व कारणांचा विचार करून धान्यतारण/गोदाम पावती योजना नव्या स्वरूपात आणण्याचे नियोजन जागतिक बँक अर्थसहाय्यीत मा. बाळासाहेब ठाकरे कृषि व्यवसाय आणि ग्रामीण परिवर्तन प्रकल्पाच्या (स्मार्ट) माध्यमातून करण्यात आले आहे. या घटकाच्या माध्यमातून सहकारी संस्था, शेतकरी उत्पादक कंपनी आणि त्यांचे फेडरेशन, महिला बचत गट, महिला गटांचे संघ, यांच्याशी निगडित शेतकरी व महिला सभासदांचे आर्थिक उत्पन्न वाढविण्याच्या दृष्टिने हातभार लागण्यास मदत होणार आहे. ही योजना खालील तीन विभागांच्या माध्यमातून राबविण्यात येणार आहे.

- १) महाराष्ट्र सहकार विकास महामंडळ
- २) महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान
- ३) महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम)

महाराष्ट्र सहकार विकास महामंडळामार्फत स्मार्ट प्रकल्पासाठी

प्रामुख्याने बाजार जोखीम निवारणासाठी व्यवस्था निर्माण करणे या घटकाची अंमलबजावणी करण्यात येणार आहे

अ) सहकारी संस्थांच्या अस्तित्वात असलेल्या गोदामांचे नूतनीकरण

ब) नवीन गोदामांची निर्मिती

स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत गोदामांचे बळकटीकरण व गोदाम पावती योजनेची पद्धती

स्मार्ट प्रकल्पांत उपघटकांतर्गत शेतकरी वर्गाची बाजारपेठेतील जोखीम कमी करण्याच्या अनुषंगाने गोदामांचे बळकटीकरण व शेतमाल साठवणुकीवर अर्थसहाय्य (गोदाम/वखार पावती योजना) उपलब्ध करणे या घटकाची निर्मिती करण्यात आली.

अ) सहकारी संस्थांच्या अस्तित्वात असलेल्या गोदामांचे नूतनीकरण

या घटकांतर्गत गोदामांचे क्लस्टर/समूह तयार केले जाणार असून त्याची क्षमता सुमारे २००० मे. टन असेल. मुख्य गोदामापासून ४ कि.मी. अंतराच्या कक्षेत असणाऱ्या प्राथमिक कृषि सहकारी संस्था (PACS) / शेतकरी उत्पादक कंपनी (FPC) यांना जुन्या गोदामांची डागडुजी करण्यासाठी प्रकल्पातून व्यवसाय आराखड्यातील किंमतीच्या ६० टक्के (अंदाजे ६ लाख) अनुदान उपलब्ध करून दिले जाईल. स्वच्छता व प्रतवारी केंद्रासाठी सेपरेटर, संगणक व वजनकाटे या मशिनरी व यंत्रसामुग्री खरेदीकरीता आर्थिक सहाय्य स्मार्ट प्रकल्पातून दिले जाणार आहे. प्राथमिक कृषि सहकारी संस्थेकडील (PACS) ४०० ते ५०० मे.टन. क्षमतेच्या गोदामांचा वापर शेतमाल साठवून करणेसाठी कोलॅटरल मॅनेजमेन्ट सर्व्हिसेस यांची मदत घेतली जाणार असून सदर संस्था विविध कार्यकारी संस्थांसाठी वखार पावती योजना राबविण्याचे काम करतील. सदर संस्थांमार्फत गोदामांचे व्यवस्थापन करणे, गोदाम पावती उपलब्ध करून देणे, बँकांमार्फत धान्य तारणाकरीता अर्थसहाय्य देणे, गोदामातील मालाचे संरक्षण करणे, मालाची विक्री व्यवस्था पाहणे इत्यादी कामकाज केले जाणार आहे. याकरीता कोलॅटरल मॅनेजमेन्ट सर्व्हिसेस (सी.एम.ए-सेवापुरवठादार संस्था) यांचे वार्षिक फी (अंदाजित रु.३.२४ लाख) एवढे अनुदान प्रकल्पांमार्फत देण्यात येणार आहे. यापद्धतीने महाराष्ट्र राज्यात सुमारे १६८ गोदामांचे नूतनीकरण करून सहकारी संस्था/शेतकरी उत्पादक कंपन्या यांचे उत्पन्न वाढविण्यात येणार आहे.

ब) नवीन गोदामांची निर्मिती

प्रकल्पाने नवीन गोदाम उभारणीसाठी सदर घटकाची निर्मिती केली असून, ज्या संस्थांनी स्वतःकडील अस्तित्वात असलेल्या गोदामांचे नूतनीकरण करून गोदाम पावती योजनेची प्रभावी अंमलबजावणी करून व्यवसायात वाढ केलेली आहे अशा संस्थांच्या माध्यमातून सुमारे ३३ (क्षमता १००० टन) नवीन गोदामांची निर्मिती करण्यात येणार असून त्या आधारे संबंधित संस्थांचे आर्थिक उत्पन्न वाढविण्याचे नियोजन करण्यात आले आहे. नवीन गोदाम उभारणी करण्यासाठी प्रकल्पातून व्यवसाय आराखड्यातील किंमतीच्या ६० टक्के (अंदाजे ४५ लाख) अनुदान उपलब्ध करून दिले जाणार आहे.

क) इंटरनेट व इतर साधनांच्या माध्यमातून गोदामांचे व्यवस्थापन (IoT- Internet of Things)

गोदामांचे व्यवस्थापन उत्कृष्ट पद्धतीने करण्यासाठी प्रायोगिक तत्वावर इंटरनेट तंत्रज्ञानाचा वापर होणार असून यामध्ये प्रामुख्याने सिसिटीव्ही कॅमेरे, धान्याच्या पोत्यांना आरएफआयडी टॅग्स, गोदामाच्या दरवाजांना अलार्म, हवेतील आर्द्रतेचे प्रमाण मोजण्यासाठी उपकरणे, आगरोधक उपकरणे इ. प्रकारचे अत्याधुनिक साधनांचा गोदामांच्या सुरक्षिततेसाठी वापर करण्यात येणार आहे.

प्रकल्प अंमलबजावणीचे टप्पे

टप्पा	कालावधी (वर्ष)	तपशील	विवरण
१	० ते १	१० सहकारी संस्था	प्रायोगिक तत्वावर कमी क्षमतेची गोदामे असलेल्या सहकारी संस्था
२	०२ ते ०५	१५८ सहकारी संस्था	गोदामांचे नूतनीकरण
३	०२ ते ०५	३३ सहकारी संस्था	नवीन गोदामांची उभारणी (३३०००मे.टन)

करून शेतमालाचे काढणीपश्चात होणारे नुकसान टाळून त्यांना सीएमए-सेवापुरवठादाराच्या मदतीने धान्य तारण योजनेचा लाभ मिळवून देवून महिला शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नामध्ये वाढ करण्यात येणार आहे.

महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम) यांचे अंतर्गत स्थापित महिला गटांचे व संघांचे गोदाम पावती योजनेच्या सहाय्याने बळकटीकरण

राज्यातील महिलांच्या प्रगतीच्या

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान यांचे अंतर्गत स्थापित महिला गटांचे व संघांचे गोदाम पावती योजनेच्या सहाय्याने बळकटीकरण

वेअरहाउसिंग आणि कृषि मूल्यवर्धन कार्यात महिलांचा सहभाग तुलनेने पुरुषांपेक्षा कमी आहे, जरी महिला या कृषि उत्पादनामध्ये सक्रीयरित्या कार्यरत असल्या तरी त्यांना कृषि मूल्य साखळीतील काढणीपश्चात उपक्रमांमध्ये सहभागी होण्याची संधी मिळत नाही. जमीन मालकी हे यामागील मर्यादित घटकांपैकी एक प्रमुख कारण आहे ज्यामुळे महिलांना मिळणाऱ्या अधिकतम लाभांपासून वंचित राहावे लागते.

महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान (एमएसआरएलएम) ही ग्राम विकास विभाग, महाराष्ट्र शासन अंतर्गत स्थापन नोंदणीकृत सोसायटी आहे. महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियानांतर्गत महिलांचे बचत गट स्थापन करण्यात आले आहेत व गावस्तरावर ग्रामसंघ व प्रभागस्तरावर प्रभागसंघ स्थापन करण्यात आले आहेत. प्रभाग संघामार्फत कृषि विस्तार सेवा देण्याकरिता तज्ञ समुदाय संसाधन व्यक्तीची नेमणूक करण्यात आली असून त्यांचेमार्फत कृषि निविद्याची एकत्रित खरेदी तसेच संकलन केंद्रामार्फत शेतमाल संकलन प्रतवारी व विक्री करण्यात येत आहे.

प्रकल्प अंमलबजावणी

गोदामांचे ठिकाण हे गावापासून दूर तालुक्याच्या किंवा जिल्ह्याच्या ठिकाणी असल्याकारणाने प्रभागसंघाना शेतमाल साठवणुकीसाठी अडचणीचा सामना करावा लागत आहे. त्याकरिता स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत प्रभागसंघामार्फत गावामध्येच २५० मेट्रिक टन क्षमतेचे गोदाम उभारणी

दृष्टिने महिला आर्थिक विकास महामंडळ (माविम) ची स्थापना करण्यात आली असून सुमारे ९७३०१ महिला बचत गटांची स्थापना ११३२६ गावांमध्ये करण्यात आली आहे. या महिला बचत गटांचे सुमारे ३१० संघ तयार करण्यात आले असून या संघांच्या माध्यमातून महिला बचत गटांच्या आर्थिक उत्पन्न वाढीचे विविध उपक्रम राबविले जातात.

प्रकल्प अंमलबजावणी

सद्यस्थितीत काही बचत गटांच्या संघांच्या माध्यमातून गोदाम भाडे तत्वावर घेऊन गोदाम पावती योजना राबविण्यात येत आहे. परंतु यामध्ये बऱ्याच संधी उपलब्ध असून स्मार्ट प्रकल्पाच्या माध्यमातून ५ नवीन गोदामे (क्षमता १००० मे. टन.) उभारण्यात येणार असून २५० मे. टन क्षमतेची सुमारे ५० गोदामे उभारण्यात येणार आहेत. या गोदामांच्या माध्यमातून गोदाम पावती योजना राबविण्यात येणार असून या करिता कोलॅटरल मॅनेजमेंट सर्व्हिसेस (सी.एम.ए- सेवापुरवठादार संस्था) यांची मदत घेण्यात येणार आहे.

स्मार्ट प्रकल्पातील या योजनेचा शेतकरी संभासदांच्या व संस्थांच्या प्रगतीच्या दृष्टिने लाभ घेणे अत्यंत उपयुक्त असल्याने कृषि,सहकार व महिला बाल कल्याण विभाग/क्षेत्रातील संबंधित पात्र संस्थानी या योजनेत सहभागी होऊन गोदाम पावती योजनेचे उपप्रकल्प तयार करण्यासाठी स्मार्ट कार्यालय अथवा प्रकल्पात समाविष्ट वरील संस्थांच्या कार्यालयाशी संपर्क साधावा.

समुदाय आधारित संस्थांना कर्ज पुरवठा सुलभता सहाय्य शेतकऱ्यांच्या संस्थाना सुलभ कर्ज उपलब्धतेसाठी सहाय्य

महाराष्ट्रात २ हेक्टरहून कमी जमीन धारणा असलेले लहान आणि सीमांत शेतकरी मोठ्या संख्येने आहेत. या शेतकऱ्यांना शेतीच्या कामातून पुरेसे उत्पन्न मिळत नाही. त्यामुळे सामुहिक शेती आणि शेतमाल विक्रीसाठी शेतकरी उत्पादक संस्थांची (एफपीओ) स्थापना केली जात असून त्यांच्यासाठी शासन विविध प्रोत्साहनपर उपक्रम राबवित आहे. राज्यात सध्या केंद्र आणि राज्य सरकार प्रणीत विविध उपक्रमांतर्गत

स्थापन झालेल्या सुमारे २००० शेतकऱ्यांच्या संस्था आहेत. यापैकी बहुतांश संस्था उत्पादक कंपन्या म्हणून नोंदणीकृत आहेत तर उर्वरित सहकारी संस्था/ सोसायटी इत्यादी स्वरूपात आहेत. बहुतांश संस्था त्यांच्या नव्याने स्थापन झालेल्या आहेत.

स्मार्ट प्रकल्पाचे लाभार्थी या समुदाय आधारित संस्था (सीबीओ) आहेत. त्यामध्ये शेतकरी उत्पादक कंपन्या, महिला बचत गटांचे महाराष्ट्र

राज्य जीवनोन्नती अभियानाद्वारे स्थापन केलेले प्रभाग संघ आणि महिला आर्थिक विकास महामंडळाने स्थापन केलेली लोकसंचलीत साधन केंद्रे आणि प्राथमिक कृषि सहकारी संस्था यांचा समावेश आहे. या सीबीओना त्यांच्या उपक्रमांसाठी भांडवलाची आवश्यकता असते. सदस्य संख्या मोठी असल्याने त्यांची सामूहिक आर्थिक शक्ती चांगली दिसते पण कर्जासाठी पुरेसे तारण पुरविण्यासाठी या सीबीओकडे पुरेशी मालमत्ता नसते.

वाढीच्या विविध टप्प्यांमध्ये 'एफपीओ'च्या आर्थिक गरजा वेगवेगळ्या असतात. वाढीचे तीन महत्वाचे टप्पे आहेत. उत्क्रांती आणि प्रारंभिक अवस्था या टप्प्यावर, एफपीओची आर्थिक गरज शेतकऱ्यांना एकत्रित करण्याचे उपक्रम, नोंदणी खर्च, व्यवस्थापन खर्च, प्रशिक्षण, अभ्यास सहली इत्यादी कामांसाठी असते. विस्तार आणि विकास अवस्थेमध्ये आवश्यक पायाभूत सुविधांच्या गरजा भागविण्यासाठी निधी जमा करण्याचे काम केले जाते. त्यासाठी सभासदांचे भागभांडवल, खेळत्या भांडवलासाठी कर्ज आणि दीर्घ मुदतीचे कर्ज असे तीन मार्ग आहेत. नंतरच्या विकसित अवस्थेमध्ये एफपीओना आपला व्यवसाय वाढविण्यासाठी वित्तपुरवठा आवश्यक असतो. सरकारच्या विविध उपक्रमांद्वारे एफपीओना तांत्रिक आणि वित्तीय सहाय्य केले जाते. त्यामध्ये नाबार्ड, एसएफएसी आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील बँकांचा समावेश आहे. तसेच काही खासगी वित्त संस्था देखील एफपीओना वित्त पुरवठा करतात. तथापि सुयोग्य तारण आणि पत इतिहासा अभावी परवडणाऱ्या दरात पतपुरवठा उपलब्ध न होणे ही एक प्रमुख अडचण आहे. एफपीओना वित्तपुरवठा वाढवण्यासाठी

प्रारंभिक टप्प्यातील कामांसाठी सर्वसमावेशक निधी उपलब्ध करून देणे, बँकांनी एफपीओ साठी स्वतंत्र कर्ज योजना तयार करणे, मूल्यसाखळी आधारित प्रकल्पांना वित्तपुरवठा आणि गोदाम पावती-आधारित कर्ज या प्रमुख क्षेत्रांमध्ये वित्तीय संस्थांनी काम करणे आवश्यक आहे.

स्मार्ट प्रकल्पामध्ये एफपीओना वित्तपुरवठा करण्यासाठीची रणनीती तयार करण्यात आली आहे. त्यामध्ये धोरणात्मक बदलांबाबत पुढाकार, बँकिंग क्षेत्राशी समन्वय, पतपुरवठा सुलभतेसाठी एफपीसीना मानांकन (रॅटिंग), सहभागीदार वित्तीय संस्था व्यासपीठ स्थापन करणे आणि राज्य व केंद्र शासनाच्या अन्य योजनांशी समन्वय या बाबींचा समावेश आहे. त्यासाठी स्मार्ट प्रकल्पांतर्गत खालील पाच उपाययोजना करण्यात येत आहेत.

- १) शेतकरी उत्पादक संस्थांना वित्तीय व्यवस्थापनाचे प्रशिक्षण;
- २) आर्थिक माहितीचे संकलन व अहवाल तयार करण्यासाठी माहिती तंत्रज्ञानाचा वापर;
- ३) सीबीओचे पत मानांकन (क्रेडीट रॅटिंग);
- ४) सहभागीदार वित्तीय संस्था व्यासपीठ (पार्टनर फायनान्सीयल इन्स्टीट्यूट प्लॅटफॉर्म) ची स्थापना
- ५) वित्तपुरवठा वाढवण्यासाठी जोखीम कमी करण्याच्या सुलभ उपाययोजनांना सहाय्य आणि
- ६) स्वतंत्र व्यावसायिक एजन्सीच्या माध्यमातून आंशिक पत हमी सुविधा स्थापित करणे

स्पर्धात्मक कृषिमूल्यसाखळीमध्ये महिलांचा सहभाग –स्मार्ट प्रकल्पाचे धोरण

इतिहास असे सांगतो कि पारंपारिक शेतीचा शोध महिलांनी लावला. इतिहासापासून आजपर्यंत आपण पाहतो कि कृषिक्षेत्रामध्ये महिला व पुरुष दोघांचे हि योगदान आहे. विविध अभ्यासामधून हे सिद्ध झालेले आहे कि महिलांचे शेतातील कामाचे प्रमाण हे सर्वसाधारणपणे ६०-७० टक्के इतके असते. इतके प्रमुख योगदान महिला देत असल्या तरीही त्यांच्या नावावर शेती नसल्यामुळे त्यांना खऱ्या अर्थाने शेतकरी असण्याचा दर्जा दिला जात नाही किंवा त्याची औपचारिक नोंद घेतली जात नाही. पितृसत्ताक कुटुंबपद्धतीमध्ये वारसाहक्क मुलाकडे जात असल्यामुळे महिलांच्या नावावर शेती नगण्य. The Hindu Marriage act च्या २००५ च्या सुधारणेनुसार जरी मुलगा आणि मुलगी दोघेही वडिलोपार्जित मालमत्तेत वारस असले तरीही आज त्याला समाजमान्यता हव्या त्या प्रमाणात न मिळाल्यामुळे आणि एकंदरीत ग्रामीण भागात या सुधारणेचा प्रसार व प्रचार नसल्यामुळे महिला शेतकऱ्यांचे प्रमाण पुरुष शेतकऱ्यांच्या तुलनेत अत्यल्प आहे. पुरुषांच्या तुलनेत महाराष्ट्रात महिला शेतकऱ्यांचे प्रमाण १५ टक्के इतके आहे. त्यामध्ये ८० टक्के महिला या अत्य व अत्यल्प भूधारक आहेत.

महिलांच्या नावावर कायदेशीर शेती नसल्यामुळे त्यांची विविध संसाधनपर्यंत जसे की वित्तपुरवठा, तंत्रज्ञान, प्रशिक्षण, माहिती विश्लेषण सेवा, शेतमाल तारण योजना, तसेच विविध शासकीय योजना इ. पर्यंत

पोच अत्यल्प आहे. पितृसत्ताक व्यवस्थेमुळे बाजारपेठेमध्ये पुरुषांचे वर्चस्व दिसून येते. त्यामुळे कृषि मूल्य साखळीच्या उत्पादन टप्प्यावर महिलांचे प्रमुख योगदान दिसत असले तरी काढणीपश्चात व्यवस्थापन व विपणनप्रक्रियेमध्ये जसे कि समूहक, घाऊक विक्रेते, अधिकृत विक्रेते, किरकोळ विक्रेते, निर्यातदार इ. भूमिकेमध्ये सहभाग अत्यल्प दिसून येतो. कृषि विषयक निर्णय प्रक्रियेत हि महिलांचा सहभाग नगण्य दिसून येतो. किती जागेत कोणते पीक घ्यायचे, बियाणाची कोणती जात पेरायची, खत कोणते घ्यायचे, औषधे कोणती फवारायची, कोणती शेतीविषयक अवजारे वापरायची, उत्पादित माल कुठे विकायचा याबाबतीत बहुतांश निर्णय पुरुषाकडेच.

शिवाय आज आपण पहातो कि कामानिमीत ग्रामीण भागातून पुरुषांचे स्थलांतर वाढत असल्यामुळे शेतीच्या कामाचा भार हा महिलांवर दिवसेंदिवस वाढत आहे. परंतु संसाधनापर्यन्त पोच नसल्यामुळे व निर्णय प्रक्रियेत सहभाग नसल्यामुळे पीक व्यवस्थापन बदल माहिती, विस्तार सेवा व तंत्रज्ञान ई. त्यांच्यापर्यंत पोहोचत नाही आणि म्हणून शेतकरी म्हणून महिलांच्या क्षमता विकसित होण्याकरिता अडसर आहे. पर्यायाने त्यांना स्पर्धात्मक कृषिमूल्य साखळीमध्ये गुणात्मक सहभाग देता येत नाही आणि याचा एकूण परिणाम हा कृषि उत्पादन व कृषि उत्पन्नावर होताना दिसून येतो.

उपरोक्त नमूद आव्हानांच्या अनुषंगाने, महिलांची विविध संसाधनापर्यंत पोच वाढविणे, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग वाढविणे, काढणीपश्चात व्यवस्थापन व विपणन प्रक्रियेमध्ये सहभाग वाढविणे व त्या अनुषंगाने त्यांची क्षमता बांधणी करणे जेणेकरून त्या स्पर्धात्मक कृषि मूल्य साखळीमध्ये सहभागी होण्याकरिता सक्षम होतील याकरिता प्रकल्पाने विशेष धोरण तयार केले आहे. सदर धोरणामध्ये खालील बाबींचा अंतर्भाव करण्यात आला आहे.

अ. प्रकल्प लाभार्थी

१. प्रकल्पाच्या एकूण लाभार्थी समुदाय आधारित संस्था पैकी किमान ३० टक्के हया महिलांच्या संस्था (महिला उत्पादक कंपनी)असतील.
२. प्रकल्पामध्ये समाविष्ट होणाऱ्या शेतकरी उत्पादक संस्थामध्ये उपप्रकल्प अखेरपर्यंत किमान ३० टक्के महिला भागधारक व किमान २० टक्के महिला संचालकांचा सहभाग अपेक्षित आहे.

ब. महिला उत्पादकांची शेतकरी उत्पादक संस्था स्थापन करणे व स्पर्धात्मक मूल्यसाखळी मध्ये सहभागी होण्याच्या अनुषंगाने क्षमता बांधणी करणे (Bridge Technical Support)

प्रकल्पामध्ये सहभागी होणाऱ्या एकूण समुदाय आधारित संस्थापैकी किमान ३०० संस्था हया महिलाभिमुख असणार आहेत. यामध्ये महाराष्ट्र राज्य ग्रामीण जीवनोन्नती अभियान व महिला आर्थिक विकास महामंडळ यांनी स्थापन केलेले प्रभाग संघ व लोकसंचालीत साधन केंद्र यांच्या सदस्यांना घेवून ४०० महिला शेतकरी उत्पादक संस्था स्थापन करण्यात येतील. सदर स्थापन झालेल्या संस्थांचे प्रभावीपणे कामकाज करण्याच्या अनुषंगाने त्यांच्या प्रशिक्षण गरजा ओळखून त्याआधारे त्यांची विविध विषयांवर क्षमता बांधणी केली जाईल. तसेच बाजारपेठाभिमुख उत्पादन करणे, काढणीपश्चात व्यवस्थापन, विपणन, बाजार माहिती सेवा याबाबतही या संस्थांची क्षमता बांधणी केली जाईल जेणेकरून या संस्था

स्पर्धात्मक मूल्य साखळीमध्ये सहभाग घेण्याकरिता सक्षम होतील.

क. शेतकरी उत्पादक संस्थेमधील महिला उत्पादकांची क्षमता बांधणी

विविध योजने अंतर्गत स्थापन झालेल्या शेतकरी उत्पादक कंपनीमध्ये शेअरहोल्डर व संचालक पदी महिलांचा सहभाग हा मर्यादित दिसून येतो. तसेच त्यांचा पुरुषांच्या तुलनेने काढणीपश्चात व्यवस्थापन व विपणन प्रक्रियेमध्ये अनुभव मर्यादित व निर्णयप्रक्रियेत सहभागही नगण्य दिसून येतो. त्यामुळे उपप्रकल्पात सहभागी होणाऱ्या शेतकरी उत्पादक कंपनी मधील महिलांची कृषि आधारित मूल्यसाखळीच्या विविध घटकांच्या अनुषंगाने क्षमता बांधणी उदा. बाजारपेठाभिमुख उत्पादन, काढणीपश्चात व्यवस्थापन व विपणन, बाजार

माहिती सेवा, नेत्रव्युगुण इ. करण्यावर प्रकल्पातून विशेष भर दिला जाणार आहे. सदर क्षमता बांधणी घटकामध्ये विविध अभ्यास दौरे, शेती शाळा, कृषिविषयक प्रात्यक्षिके, प्रशिक्षण इ. चा समावेश असेल.

ड. महिलांचा शेतजमिनीमध्ये अधिकार वाढविण्याकरीता पथदर्शी उपक्रम

विविध संसाधनपर्यंत पोच व संधी मिळवून देण्याच्या उद्देशाने महिलांचा शेतजमिनीमध्ये अधिकार वाढविण्याकरीता प्रकल्पामध्ये प्रायोगिक तत्वावर उपक्रम राबविण्यात येतील. यामध्ये शासकीय ठरावबाबत जाणीव जागृती, पुरुषांच्या लिंगसमभाव संचेतना कार्यशाळा व असे पूरक कार्यक्रम घेण्यात येतील.

ई . स्मार्ट कॉटन

प्रकल्पांतर्गत स्मार्ट कॉटन या उपप्रकल्पामध्ये कापूस उत्पादक (महिला/पुरुष) सहभागी होणार असून त्यांचे समूह तयार करून त्यामार्फत एकसमान धाग्याचा, काडीकचरा विरहीत कापूस निर्मिती करून कापसाच्या धाग्याच्या गुणवत्तेवर आधारीत कापूस गाठीचे ई मार्केट प्लॅटफॉर्म द्वारे विक्री करण्यात येणार आहे. सदर उपप्रकल्पामध्ये समाविष्ट होण्याकरीता महिलांच्या नावावर शेती नसली तरी उत्पादक महिला/शेतकरी कुटुंबातील महिलांचा समावेश करण्यात येणार आहे. या प्रकल्पामध्ये त्यांची प्रशिक्षण, माहिती, बाजारपेठ ई संसाधनापर्यंत पोच वाढेल व विपणन प्रक्रियेच्या निर्णयप्रक्रियेत सहभाग वाढेल. नावावर शेती नसल्यामुळे महिला या प्रकल्पापासून वंचित राहणार नाहीत.

उ. इतर

कृषि मूल्य साखळीमध्ये पुरुष व महिला यांच्या भूमिका वेगवेगळ्या असून दोघांची विविध संसाधनांपर्यंत पोच एकसारखी नाही. त्यामुळे उपप्रकल्प तयार करण्याच्या प्रक्रियेमध्ये महिलांच्या कृषि मूल्यसाखळीमधील वेगळ्या भूमिका व अडचणी त्यांच्याबरोबर चर्चा करून समजून घेवून व त्यांच्या वेगळ्या गरजा लक्षात घेवून त्याप्रमाणे उपप्रकल्प तयार केले जातील.

विकेल ते पिकेल

मा. मुख्यमंत्री यांच्या संकल्पनेवर आधारित अभियान

शेती हा देशाच्या तसेच राज्याच्या अर्थव्यवस्थेचा कणा आहे. सकल राष्ट्रीय उत्पन्नातील शेतीचा वाटा घटत असला तरी शेतीवर आधारीत लोकसंख्येचे प्रमाण देश व राज्य पातळीवर अनुक्रमे ६९ व ५५ टक्के आहे. राज्यात अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकऱ्यांचे प्रमाण ८१ टक्के इतके आहे. जवळपास ८३ टक्के कोरडवाहू क्षेत्र असल्याने जागतिक हवामान बदलाचा तसेच बाजारातील शेतमालाच्या विक्री मूल्यातील चढ उताराचा थेट परिणाम शेतकऱ्यांच्या आर्थिक उत्पन्नावर होतो.

जागतिकीकरणाच्या या पर्वांमध्ये सर्व जग एक खेडे झाले आहे त्यात

आपण उत्पादन करत असलेला शेतमाल विक्री करण्याकरिता स्थानिक बाजारपेठ शोधण्याबरोबरच ज्याला जागतिक बाजारपेठेत मागणी आहे व ज्यापासून शेतकऱ्यांना अधिक उत्पन्न मिळू शकेल, अशी 'विकेल ते पिकेल' या धोरणाचा अंगीकार करून पीकपद्धती व शेतीपद्धतीची पुनर्मांडणी करण्यासाठी धोरणात्मक आराखडा तयार करावा, अशी मा. मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांची संकल्पना आहे. यासाठी राज्याची कृषि क्षेत्रातील बलस्थाने आणि राज्यात जे सामाजिक भांडवल व पायाभूत सुविधा निर्माण होत आहेत, तसेच बाजाराभिमुख कृषि विकासाच्या आधारे देशांतर्गत आणि जागतिक बाजारपेठेतील संधीचा लाभ थेट शेतकऱ्यांना मिळवून देण्यासाठी अधिक नियोजनबद्ध प्रयत्न कृषि व कृषि संलग्न विभागांनी करणे गरजेचे आहे. हे ध्येय साध्य करण्याचे दिशेने पहिले पाऊल म्हणून मा. मुख्यमंत्री, महाराष्ट्र राज्य यांनी दि. १० सप्टेंबर २०२० रोजी 'विकेल ते पिकेल' या राज्य शासनाच्या महत्वाकांक्षी अभियानाचा शुभारंभ केला.

यामध्ये शेतमालाच्या उत्पादकाला व ग्राहकाला काय हवे आहे याचा शोध घेऊन त्यानुसार पीक पद्धती, कृषि प्रक्रिया, पुरवठ्याची साखळी व विक्री व्यवस्था विकसित करणे आवश्यक आहे. त्यासाठी शेतकरी बांधवांना हे अभियान मदत करेल. उत्पादक, प्रक्रिया करणारे, विक्री करणारे आणि कृषि आधारित उद्योजकांना नवीन व संघटित बाजारपेठेत प्रवेश मिळवून देण्यासाठी आवश्यक ते प्रशिक्षण, तांत्रिक सहाय्य, पायाभूत सुविधा आणि जोखीम निवारण क्षमता विकसित करण्यासाठी शासनाच्या विविध विभागाच्या संबंधित योजनाद्वारे पीकनिहाय विविध प्रकल्पात गुंतवणूक केली जाईल. शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन स्थापन केलेल्या संघ / संस्थांच्या माध्यमातून काढणीपश्चात हाताळणी, मूल्यवृद्धी आणि प्राथमिक प्रक्रिया केलेला माल संघटित खरेदीदार, प्रक्रिया उद्योग आणि निर्यातदारांना पुरवठा करण्याची व्यवस्था उभी करण्यावर भर देण्यात येईल.

'विकेल ते पिकेल' अभियानाची उद्दिष्टे :

१. बाजारात मागणी असलेल्या पिकांच्या लागवडीवर भर देणे.
२. शेतमाल विक्रीसाठी ब्रॅण्ड विकसित करणे.
३. शेतमाल मूल्यसाखळी विकास प्रकल्पांच्या माध्यमातून बाजाराच्या वाढीव संधी उपलब्ध करणे.
४. कृषि व्यवसाय सुलभतेसाठी धोरणात्मक बदल करणे.
५. कृषि क्षेत्रात गुंतवणूक वाढविणे.
६. शेती उत्पन्नात शाश्वतता आणणे व निव्वळ उत्पन्नात वाढ करणे
७. बाजारपेठेतील माहितीचे विश्लेषण करणे व उत्पादकांना त्याची माहिती देणे.

'विकेल ते पिकेल' या अभियानावर काम करत असताना सर्वच ठिकाणी लगेच मोठमोठे प्रकल्प उभारणे अथवा प्रक्रिया करणे शक्य होणार नाही. तथापि शेतकऱ्यांना सध्या घेतलेले पिकांचे/ शेतमालाचे प्रचलित विपणन व्यवस्थेशिवाय थेट ग्राहकांशी जोडणी करणे काही प्रमाणात सहज शक्य आहे. त्याशिवाय ग्राहकांच्या मागणीप्रमाणे काही पिकांची जाणीवपूर्वक लागवड वाढविणे, भौगोलिक मानांकन प्राप्त पिकांचे ब्रँडिंग करणे व त्या पिकांना वाजवी दर मिळवून देणे यासाठी प्रयत्न करता येतील. यामध्ये सध्या शेतकरी घेत असलेली आणि प्रक्रियेविना थेट ग्राहकोपयोगी असलेली पिके व प्रक्रियेविना वापर न होणारी पिके यांचा समावेश होतो.

शेतकऱ्यांचा माल ग्राहकांपर्यंत पोहचविताना असलेली साखळी कमी करणे, विक्री तंत्रासाठी आवश्यक किमान दर्जा, प्रतवारी, स्वच्छता व सुकविणे यासारख्या कमी खर्चाचे परंतु दरात खूप फरक करणारे घटकांसाठी शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करणे आवश्यक आहे.

कार्यवाहीचे स्वरूप:

अ) ताजा शेतमाल/भाजीपाला /फळे यांची थेट विक्री :

१. शेतमालाची निवड करणे
२. इच्छुक उत्पादक शेतकरी / गट/ समूहाची निवड, शेतकरी उत्पादक कंपनीची निवड करणे
३. गाव /तालुका /जिल्हा /नगरपालिका क्षेत्र/गृहनिर्माण संस्था/राष्ट्रीय महामार्ग इ. ठिकाणी विक्री व्यवस्था निर्माण करणे.

ब) विक्रेता/खरेदीदार निवडून त्यांना शेतमालाची विक्री :

१. शेतमालाची निवड करणे
२. इच्छुक उत्पादक शेतकरी / गट/ समूहाची निवड, शेतकरी उत्पादक कंपनीची निवड करणे
३. विक्रेता/खरेदीदार/बाजार व्यवस्थेची निवड करणे
४. आवश्यकता/मागणीप्रमाणे शेतमालाचा पुरवठा करणे

क. पायाभूत व्यवस्थेसह प्रक्रियायुक्त शेतमालाची विक्री

१. शेतमालाची निवड करणे.
२. इच्छुक उत्पादक शेतकरी / गट/ समूहाची निवड, शेतकरी उत्पादक कंपनीची निवड करणे
३. विक्रेता/खरेदीदार/बाजार व्यवस्थेची निवड करणे
४. आवश्यक पायाभूत सुविधांची निश्चिती करणे
५. योजनांची व निधीची उपलब्धते प्रमाणे सांगड घालणे.
६. आर्थिक व्यवहार्यता तपासणे.
७. बँकेसाठी प्रस्ताव तयार करणे
८. प्रत्यक्ष अंमलबजावणी करणे

विविध योजनांतर्गत शेतकरी गटांना त्यांचा शेतमाल थेट ग्राहकांना विक्री करण्यासाठी सुविधा उपलब्ध करून देणे, तसेच या गटांचे मालाचे विक्रीसाठी प्रक्रियादार/निर्यातदार/सहकारी भांडार/ गृहनिर्माण संस्था यांच्याशी जोडण्यात यावे. यामधून सक्षमपणे काम करणारे गटांची निवड करून त्यांचे शेतकरी उत्पादक कंपन्यांमध्ये रूपांतर करणे, मूल्यवर्धित साखळी विकसित करणे व ग्राहकांकडून मिळणारे दरातील मोठा वाटा थेट उत्पादक शेतकरी यांच्याकडे हस्तांतरित करणे हे या अभियानाची संकल्पना आहे.

निधीची उपलब्धता व नियोजन

‘विकेल ते पिकेल’ अभियानाच्या अंमलबजावणीसाठी कृषि व संलग्न विभागांच्या तसेच सहकार, पणन, नाबार्ड इत्यादी विभागांच्या विविध योजनांची सांगड घालण्यात यावी. प्रथम विविध योजनांतर्गत शेतकरी गटांना त्यांचा शेतमाल थेट ग्राहकांना विक्री करण्यासाठी सुविधा उपलब्ध करून द्याव्यात. तसेच या गटांचे मालाचे विक्रीसाठी प्रक्रियादार/निर्यातदार/सहकारी भांडार /गृहनिर्माण संस्था यांना जोडण्यात यावे. यामधून सक्षमपणे काम करणारे गटांची निवड करून त्यांचे शेतकरी उत्पादक कंपन्यांमध्ये रूपांतर करता येईल व त्यासाठी एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान (MIDH), नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प (POCRA), प्रधान मंत्री सूक्ष्म खाद्य उद्योग उन्नयन योजना (PMFME) या योजनांमधून प्राधान्याने अनुदान देता येईल. याशिवाय शेतकरी उत्पादक कंपन्या स्थापन करण्यासाठी १०,००० शेतकरी उत्पादक कंपन्या स्थापन करून योजनेचा लाभ घेता येईल. याशिवाय चांगले संघटन झालेले गट/कंपन्या यांचे माध्यमातून बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र राज्य कृषि व ग्रामीण परिवर्तन (SMART) प्रकल्पांतर्गत मूल्यसाखळी विकसित करता येतील. यासाठी आवश्यक वित्तीय सहाय्य मिळवण्यासाठी कृषि पायाभूत सुविधा निधी (AIF) योजनेचा लाभ घेता येईल. वरील प्रचलित योजनांचा लाभ गटांना प्राधान्याने देता येईल.

योजनांची सांगड

- फलोत्पादन/भाजीपाला/वनौषधी या पिकांचे रुपये २५.०० लाखापर्यंतचे प्रकल्पांना राष्ट्रीय एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान (MIDH) योजनेंतर्गत प्रकल्पाच्या ४० ते ५५ टक्क्यांपर्यंत अनुदान.
- नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प (POCRA) योजनेच्या जिल्ह्यामध्ये १ कोटी पर्यंतचे प्रकल्पांना ६० टक्के अनुदान.
- प्रधान मंत्री सूक्ष्म खाद्य उद्योग उन्नयन योजना (PMFME) या योजनेंतर्गत काढणी पश्चात तंत्रज्ञान व प्रक्रिया उद्योगाकरिता रु. २५.०० ते ३०.०० लाखापर्यंतचे प्रकल्पांना ३५ टक्के अनुदान.
- मुख्यमंत्री अन्नप्रक्रिया योजनेंतर्गत प्रकल्प किमतीचे ३० टक्के व रु.५०.०० लाखाचे मर्यादित अनुदान
- बाळासाहेब ठाकरे महाराष्ट्र राज्य कृषि व ग्रामीण परिवर्तन (SMART) प्रकल्पांतर्गत मूल्यसाखळी विकसित प्रकल्पांतर्गत सर्व जिल्ह्यांमध्ये विविध प्रकल्पांना ६० टक्के अनुदान
- कृषि पायाभूत सुविधा निधी (AIF) मधून पत पुरवठ्यासाठी व्याज सवलत.
- शेतकरी उत्पादक कंपन्या (FPO) स्थापनेसाठी सहाय्य
- साठवण करण्यासाठी गोडावून व पणन विभागाचे E-receipt योजनेतून किमतीचे ७५ टक्के वित्त पुरवठा.

पीकनिहाय पायाभूत सुविधांची गरज

- **तृणधान्य** – सुकविणे /स्वच्छ करणे /वर्गीकरण /प्रतवारी /पीठ गिरणी /पॅकिंग/गोडावून /कोठार
- **कडधान्य** – सुकविणे/स्वच्छता करणे/वर्गीकरण/ प्रतवारी/डाळ गिरणी /पीठ गिरणी/पॅकिंग गोडावून
- **तेलबिया** – सुकविणे/स्वच्छ करणे/वर्गीकरण प्रतवारी/तेल घाणी/

गोडावून/पॅकिंग

- **भाजीपाला व फळ प्रक्रिया** - स्वच्छ करणे/वर्गीकरण /प्रतवारी/प्रक्रिया / पॅक हाउस/ शीतगृह/झिरो एनर्जी चेंबर/ रेफ्रीजरेटर व्हॅन/पूर्व शीतकरण गृह/ रायपनिंग चेंबर
- **भात**- सुकवणे/ स्वच्छ करणे/ वर्गीकरण/ प्रतवारी /भात गिरणी /पीठ गिरणी/पोहा तयार करणे/गोडावून
- **प्रचलित योजनांमध्ये प्राधान्याने समाविष्ट घटकांसाठी अनुदान.**
एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान

अ.क्र.	शेतकऱ्यांना मिळणारे लाभ	लाभाचे स्वरूप	योजना
१	कांदा चाळ	खर्चाच्या ५० टक्के किंवा जास्तीत जास्त रु.३५००/- प्रति मे.टन (१५,२०,२५ मे.टन क्षमतेच्या कांदा चाळीसाठी) (ग्राह्य प्रकल्प खर्च रु.७००० प्रति मेट्रिक टन)	एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान
२	प्राथमिक प्रक्रिया केंद्र (फलोत्पादन पिके)	अ. सर्वसाधारण क्षेत्र-४०टक्के	
		ब. डोंगरी व अधिसूचित क्षेत्र-५५टक्के प्रकल्प खर्च रु. २५.०० लाख (बँक कर्जाशी निगडीत)	
३	शितखोली (३० मे.टन क्षमता)	अ. सर्वसाधारण क्षेत्र-३५टक्के	एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान
		ब. डोंगरी व अधिसूचित क्षेत्र-५०टक्के प्रकल्प खर्च रु. १५.०० लाख (बँक कर्जाशी निगडीत)	
४	पूर्व शीतकरण गृह (६ मे.टन क्षमता)	अ. सर्वसाधारण क्षेत्र-३५टक्के	
		ब. डोंगरी व अधिसूचित क्षेत्र-५०टक्के प्रकल्प खर्च रु. २५.०० लाख (बँक कर्जाशी निगडीत)	एकात्मिक फलोत्पादन विकास अभियान
५	एकात्मिक पॅक हाउस (रु.५०.०० लाख प्रकल्प खर्च) (९ × १८ मी आकारमान)	अ. सर्वसाधारण क्षेत्र-३५टक्के	
		ब. डोंगरी व अधिसूचित क्षेत्र-५०टक्के प्रकल्प खर्च रु. ५०.०० लाख (बँक कर्जाशी निगडीत)	

मुख्यमंत्री कृषि व अन्नप्रक्रिया योजना

अ.क्र.	शेतकऱ्यांना मिळणारे लाभ	लाभाचे स्वरूप	योजना
१	कृषि व अन्नप्रक्रिया उद्योग व आधुनिकीकरण	फळे, भाजीपाला, अन्नधान्य, कडधान्य, तेलबिया उत्पादने इत्यादीवर आधारित प्रक्रिया उद्योगांना कारखाना व यंत्रे आणि प्रकल्पासाठी मागे व पुढे कामासाठी आवश्यक असणारी दालने यांच्या बांधकाम खर्चाच्या ३० टक्के अनुदान, कमाल मर्यादा रक्कम रुपये ५० लाख	मुख्यमंत्री कृषि व अन्नप्रक्रिया योजना
२	शीत साखळी योजना	अन्नप्रक्रिया प्रकल्पाची निगडीत पूर्व प्रक्रिया केंद्र व एकात्मिक शीतसाखळी योजना स्थापित करण्यासाठी कारखाना व यंत्रसामग्री आणि तांत्रिक बांधकामाच्या किमतीच्या ३० टक्के अनुदान, कमाल मर्यादा रक्कम रु. ५० लाख	

कृषि यांत्रिकीकरण

अ.क्र.	कृषि अवजारांचा प्रकार	अ.जा.,अ.ज.,अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी व महिला		इतर लाभार्थीसाठी	
	काढणी पश्चात तंत्रज्ञान उपकरणे अन्नधान्य/गळीत धान्य व फलोत्पादन पिकांसाठी काढणी पश्चात तंत्रज्ञान उपकरणे	मंजूर कमाल अनुदान मर्यादा प्रतीयंत्र/अवजारे	अनुदानाची टक्केवारी	अनुदानाची टक्केवारी मंजूर कमाल अनुदान मर्यादा प्रतीयंत्र /अवजारे	अनुदानाची टक्केवारी
१	मिनी राईस मिल	२.४० लाख	६०	२.०० लाख	५०
२	मिनी दाल मिल	१.५० लाख	६०	१.२५ लाख	५०
३	पॅकिंग मशीन (सर्व प्रकारच्या फलोत्पादन/अन्नधान्य/ गळीतधान्य पिकांसाठी	३.०० लाख	६०	२.४० लाख	५०
४	सर्व प्रकारचे ग्राइंडर/पल्व्हराईजर/ पॉलीशर (सर्व प्रकारच्या फलोत्पादन/अन्नधान्य/गळीत धान्य पिकांसाठी)	०.६० लाख	६०	०.५० लाख	५०
५	सर्व प्रकारचे क्लीनर कम ग्रेडर/ ग्रॅडीयेट सेपेरेटर सर्व प्रकारचे (सर्व प्रकारच्या फलोत्पादन/ अन्नधान्य/ गळीत धान्य पिकांसाठी)	१.०० लाख	५०	०.८० लाख	४०

‘विकेल ते पिकेल’ या संकल्पनेनुसार निवडलेली पिके व मूल्यसाखळी उपप्रकल्प

अ.क्र.	विभाग	निवडलेली पिके	प्रस्तावित मूल्यसाखळी विकास प्रकल्प (संख्या)	अपेक्षित क्षेत्र (हे.)	अपेक्षित सहभागी खरेदीदार (संख्या)	अपेक्षित सहभागी शेतकरी गट/ कंपन्या (संख्या)	अपेक्षित सहभागी (संख्या)	अपेक्षित गुंतवणूक (रु.लाख)
१	कोकण	३९	१६६	८९६२०	—	—	९५४००	५१२४
२	पुणे	४२	१८१	५१३८२४	५७१	७५९	५०५४२१	५९१३८
३	कोल्हापूर	१९	८३	१५६८५	३४	७४	३९००५	२७४१
४	नाशिक	४४	१२४	४४६९१	८३६	१३१५	७०१०१	३२६२९
५	औरंगाबाद	३०	८०	२३३५५०	३१७२	४४५	२३४९३७	५६८६०
६	लातूर	३८	२४४	५४७८८९	१५९	१५९	९२९४३	११६३६
७	अमरावती	२४	१६६	७०२८३१	२६६	८०१	५७१८०५	१५४४९
८	नागपूर	३८	३२९	७८०५७	३८५	१६७९	११९६४८	१४६१२
राज्य एकूण			१३७३	२२२६१४७	५४२३	५२३२	१७२९२६०	१९८१८९

हवामान अनुकूल शेतीसाठी नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प

श्री. विजय कोळेकर, कृषिविद्यावेत्ता, नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प, मुंबई

देशात आणि विशेषतः महाराष्ट्रात गेल्या काही वर्षांत हवामानामध्ये आकस्मिक बदल होत असून त्यापैकी बहुतांशी बदल शेतीकरिता अपायकारक ठरले आहेत. शेतीवर मोठ्या प्रमाणात वाईट परिणाम करणाऱ्या हवामान बदलांमध्ये पर्जन्यमान आणि तापमानामध्ये होणारे बदल अतिशय गंभीर आहेत. मोसमी पावसाचे उशिरा आगमन होणे किंवा लवकर निघून जाणे, पावसाळ्यात पावसाचे एकूण दिवस कमी होणे, कमी वेळेत जास्त पाऊस पडणे, सरासरीपेक्षा कमी पाऊस पडणे, पावसामध्ये तीन आठवड्यांपेक्षा अधिक खंड पडणे, अचानक गारपीट होणे किंवा अवेळी पाऊस पडणे, अतिउष्णतेची तसेच अतिथंडीची लाट येणे इत्यादी बदल राज्याच्या विविध भागांत अनुभवायला येत आहेत. परिणामी त्या भागातील शेती संकटात सापडलेली दिसून येते. अशा वातावरणाचा शेतीवर नेमका कोणता परिणाम होतो हे पाहिले तर आपल्याला पुढील गोष्टी आढळतात.

मोसमी पावसाच्या उशिरा झालेल्या आगमनामुळे खरिपातील पिकांच्या पेरण्या वेळेवर होत नाहीत आणि जर पावसाच्या अपेक्षेने पेरण्या केल्याच तर काहीवेळा दुबार पेरणीचे संकट येते.

अनियमित पावसामुळे आणि पावसातील मोठ्या खंडामुळे जमिनीतील ओलावा कमी होऊन खरिपातील कोरडवाहू पिकांना पुरेसे पाणी उपलब्ध होत नाही आणि उत्पादनामध्ये मोठी घट झालेली दिसते.

गारपीट आणि अवकाळी पावसामुळे उभ्या पिकाचे तसेच काढणीच्या अवस्थेतील पिकांचे अतोनात नुकसान होते. पावसाळ्यातील एकूण पाऊसमान सरासरीपेक्षा फारच कमी झालेल्या भागात दुष्काळसदृश परिस्थिती निर्माण होऊन पिकाच्या उत्पादनात मोठी घट येते.

कमी कालावधीमध्ये पडणाऱ्या अति पावसामुळे जमिनीची प्रचंड धूप होते. वाढत्या तापमानामुळे जमिनीतील ओलाव्यामध्ये घट होऊन कोरडवाहू पिकांच्या उत्पादकतेवर विपरीत परिणाम होतो. तसेच वाढती उष्णता भाजीपाला आणि फळपिकांच्या दर्जावर प्रतिकूल परिणाम करते. याशिवाय भूपृष्ठावरील जलसाठे लवकर कोरडे पडतात, भूजल पातळीमध्ये

मोसंबी लागवड, चिंचडगाव, औरंगाबाद

झपाट्याने घट होते, जमिनीतील सेंद्रिय कर्ब कमी होतो आणि परिणामी सर्व पिकांच्या उत्पादकतेवर विपरीत परिणाम होतो.

बदलत्या वातावरणामुळे हवेतील आर्द्रता वाढण्यास मदत होत असून अशा परिस्थितीत पिकावरील काही दुय्यम किडी व रोगांचा प्रादुर्भाव अचानक वाढतो. कापसावरील शेंदरी बोंडअळीचा प्रादुर्भाव हे उत्तम उदाहरण आहे.

तज्ज्ञांनी सन २०३०, २०५० आणि २०७० साठी केलेले राज्यातील हवामानाचे अनुमान अत्यंत गंभीर स्वरूपाचे असून त्यानुसार तापमानामध्ये १.५ ते ३.५ अंश सेल्सियसने वाढ संभावित आहे. जर तापमानातील वाढ अशी झाली तर सोयाबीन, ज्वारी आणि कापूस पिकांच्या उत्पादकतेमध्ये लक्षणीय घट संभवते. याच कालावधीमध्ये पर्जन्यमानामध्ये बहुतांशी जिल्ह्यामध्ये १० ते ३० टक्के इतकी वाढ संभवते म्हणजेच अतिवृष्टीचा धोका संभवतो, परंतु त्याचबरोबर पिकांचे वाढीचे कालावधीत पावसामध्ये मोठे खंड देखील संभवतात. परिणामी एकूण पाऊस भरपूर पडूनदेखील पावसातील संभाव्य खंडांमुळे उत्पादकता घटण्याची शक्यता अधिक आहे.

बदलत्या हवामानात शेती टिकविण्यासाठी प्रयत्न

हवामान बदलाचा शेतीवर होत असलेला आणि भविष्यात होऊ पाहत असलेला प्रतिकूल परिणाम लक्षात घेऊन राज्यातील सर्व लहान मोठ्या शेतकऱ्यांपुढे अनेकविध समस्यांचा डोंगर उभा राहत आहे. भरवशाची हंगामी शेती विसरून जावी लागत असून बेभरवशाच्या शेतीचे नियोजन करण्याची वेळ बहुतांशी शेतकऱ्यांवर आली आहे. यामुळे शेतकऱ्यांचे मनोबल देखील खचून जाते आणि परिणामी नैराश्य येते. शेतमजूर, लहान व मोठे शेतकरी तसेच समाजातील वंचित घटकातील शेतकरी हे सर्वजणच बदलत्या हवामानास बळी पडताना दिसत आहेत. या सर्व परिस्थितीवर

खोल समतल चर, कर्तारवाडी, परभणी

सिमेंट बंधारा, भिडी, वर्धा

मात करण्यासाठी सर्व स्तरावर एकत्रित प्रयत्न करणे सुद्धा आवश्यक आहे आणि तसे प्रयत्न केंद्र शासन, राज्य शासन आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या पातळीवर सुरु झालेले आहेत हेही तितकेच महत्वाचे आहे. याशिवाय शेतकरी गट, शेतकरी उत्पादक कंपन्या आणि सहकारी तत्त्वावरील शेतकरी संस्था देखील प्रतिकूल हवामानास लढा देण्यासाठी तयार होताना दिसत आहेत. बदलत्या हवामानात शेती टिकविणे म्हणजे हवामानातील बदलाशी जुळवून घेत शेती पिकविणे आणि शेतीतून किफायतशीर उत्पन्न घेणे. आणि अशा हेतूने केंद्र व राज्य शासनाने काही प्रकल्प हाती घेतले असून महाराष्ट्रातील विदर्भ-मराठवाड्यासाठी जागतिक बँकेच्या सहाय्याने सुरु असलेला नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्प हे जागतिक पातळीवरील हवामान अनुकूल शेतीसाठी टाकलेले मोठे पाऊल समजले जाते. प्रत्येक गावामध्ये शेतीसाठी पाण्याची उपलब्धता वाढविणे, जमिनीची सुपीकता वाढविणे आणि हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा अवलंब ही प्रकल्पाची त्रिसूत्री आहे. या प्रकल्पाची व्याप्ती राज्यातील औरंगाबाद, जालना, बीड, लातूर, उस्मानाबाद, परभणी, हिंगोली, नांदेड, अकोला, अमरावती, बुलडाणा, वाशिम, यवतमाळ, वर्धा आणि जळगाव या १५ जिल्ह्यांतील हवामान बदलास अतिसंवेदनशील ५१४२ गावांपर्यंत असून प्रकल्पाचा कालावधी सहा वर्षे (२०१८ ते २०२४) आहे. रु. चार हजार कोटीच्या या प्रकल्पाच्या माध्यमातून ५१४२ गावातील शेती हवामान अनुकूल करणे नियोजित आहे.

हवामान अनुकूल शेतीसाठी प्रकल्प अंमलबजावणी

व प्रकल्पातील घटक

नानाजी देशमुख कृषि संजीवनी प्रकल्पांतर्गत गावे आणि तेथील शेतकरी यांना भविष्यातील बदलास तोंड देण्यासाठी सक्षम करण्याच्या हेतूने सामाजिक आणि वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून धोरण तयार केले असून प्रकल्प गावांच्या ग्रामपंचायतींना आणि शेतकऱ्यांना ते आपलेसे वाटू लागले आहे. या धोरणाचा मुख्य गाभा म्हणजे प्रत्येक गावाने बदलत्या हवामानात शेतीला भेडसावणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे आणि त्या सोडविण्यासाठी गावातील शेतकऱ्यांनी एकत्रितपणे वैयक्तिक आणि सामूहिक प्रयत्न करणे. यासाठी ग्रामपंचायत स्तरावर सरपंचाचे अध्यक्षतेखाली ग्राम कृषि संजीवनी समिती स्थापन करण्यात आलेली असून या समितीकडून गावातील शेतीसाठी पाण्याची उपलब्धता वाढविणे, जमिनीची सुपीकता वाढविणे, पिकांच्या अधिक उत्पादकतेसाठी हवामान अनुकूल तंत्रज्ञानाचा

अवलंब वाढविणे, शेतीला पूरक उद्योगाची जोड देणे आणि उत्पादित शेतमालाची विक्री व्यवस्था सुधारून शेतीमधील नफा वाढविणे या समग्र हेतूने प्रकल्पाची अंमलबजावणी अपेक्षित आहे. त्यासाठी गावातील प्रत्येक घटकाची क्षमता बांधणी करण्यात येत आहे. गावातील लहान-मध्यम शेतकरी, वंचित घटक, महिला तसेच दिव्यांग शेतकरी यांना प्राधान्यक्रम देऊन सक्षम करण्याच्या हेतूने सध्या प्रकल्प गावांमध्ये वाटचाल सुरु झाली आहे.

प्रकल्पातील घटक

- सामूहिक जमिनीवरील उपक्रम (मृद व जलसंधारण)
- बिगर वहितीखालील जमिनीवरील उपचार (सलग समतल चर, खोल समतल चर इ.)
- नाल्यावरील उपचार (अनगड दगडी बांध, गॅबियन बंधारे, मातीचे बांध, सिमेंट बांध, नाला खोलीकरण इ.)
- कंपार्टमेंट बंडिंग, ग्रेडेड बंडिंग
- वृक्षलागवड
- वैयक्तिक शेतकऱ्यांना अर्थसहाय्य
- फळबाग लागवड , वृक्ष लागवड व बांबू लागवड
- ठिबक व तुषार सिंचन संच
- गांडूळ खत उत्पादन युनिट, नाडेप कंपोस्ट उत्पादन युनिट, सेंद्रिय निविष्टा उत्पादन युनिट
- हवामान अनुकूल वाणांचे पायाभूत व प्रमाणित बियाण्यांचे बीजोत्पादन करणे
- वैयक्तिक शेततळे (सर्व आकाराचे) व शेततळे अस्तरीकरण शेडनेट हाउस, पॉलीहाऊस, पॉलीटनेल, पॉलीहाऊस / शेडनेट हाउसमध्ये भाजीपाला / फुलपिकांचे लागवड साहित्य
- खारपाण पट्ट्यातील गावांमध्ये वैयक्तिक शेततळे (सर्व प्रकारचे) परसबागेतील कुक्कुटपालन, रेशीम उद्योग, मधुमक्षिका पालन, गोड्या पाण्यातील मत्स्यपालन
- विहिरींचे पुनर्भरण ठिबक व तुषार सिंचन संच
- शेतकरी गट व कंपन्यांसाठी अर्थसहाय्य
- भाडेतत्त्वावर औजारे बँक तयार करणे कृषिआधारित व्यवसाय

तूर बीजोत्पादन, पिंपरी, यवतमाळ

प्रकल्पांची उभारणी

- हवामान अनुकूल वाणांचे बीजोत्पादन
- बियाणे पुरवठा साखळी निर्माण करणे

लाभार्थीसाठी सर्वसाधारण निकष:

- वैयक्तिक लाभार्थ्या बाबींसाठी लहान (२ हेक्टरपर्यंत) तसेच मोठे (५ हेक्टरपर्यंत) शेतकरी पात्र. बीजोत्पादन घटकासाठी जमिनधारणेची अट नाही.
- लहान शेतकऱ्यांना ७५ टक्के तर मोठ्या शेतकऱ्यांसाठी ६५ टक्के अनुदान मर्यादा.
- गटासाठी लागू घटकांसाठी सभासदांच्या जमिनधारणेची कमाल अट नाही.
- शेतकरी उत्पादक कंपनीकडे किमान १०० शेतकरी सदस्य असणे बंधनकारक.
- वैयक्तिक घटकांच्या अर्थसहाय्यासाठी प्रकल्पाच्या <https://dbt.mahapocra.gov.in> या डीबीटी पोर्टलवर अर्ज करणे बंधनकारक.

गावांमध्ये अवलंबलेली हवामान अनुकूल कृषि पद्धती

वाढीच्या वेगवेगळ्या अवस्थांमध्ये पिकांची घ्यावयाची काळजी, करावयाची कामे याबाबत शेतकऱ्यांनी कसे निर्णय घ्यावयाचे हे शिकवण्याकरिता शेतीशाळा घेतल्या जात आहेत. खरीप व रबी हंगामात सोयाबीन, तूर, कापूस, बाजरी, हळद, मूग, उडीद, चारापिके, हरभरा, रबी ज्वारी, करडई इ. प्रमुख पिकांच्या शेतीशाळा घेतल्या जात असून आजपर्यंत ४००० गावांमध्ये १२३०० शेतीशाळा घेतल्या आहेत आणि त्याचा लाभ १५३००० हून अधिक शेतकऱ्यांनी घेतला आहे.

खरीप व रबी हंगामातील पिकांना वरदान ठरणारे यशस्वी हवामान अनुकूल तंत्रज्ञान म्हणजे रुंद वाफा व सरी (बीबीएफ) पद्धतीने पेरणी करणे. या तंत्रज्ञानाच्या सर्वदूर प्रसारासाठी शेतकऱ्यांना विशेष प्रशिक्षण देण्यात येत आहे. मागील रबी व चालू खरीप हंगामात प्रकल्प गावांमध्ये हजारो शेतकऱ्यांना वाशिम जिल्ह्यातील शेतीनिष्ठ शेतकरी श्री दिलीप फुके तसेच कृषि विज्ञान केंद्रातील तज्ञांच्या सहाय्याने प्रशिक्षित करण्यात आले. खरिपात पावसातील खंडाच्या काळात सोयाबीनला तर रब्बीतील हरभरा पिकाला या तंत्रज्ञानाचा निश्चित फायदा झाल्याचे विदर्भातील खारपाण पट्ट्यासह इतर भागातील शेतकरी मान्य करतात.

कापूस पिकावरील रासायनिक कीटनाशकांचे वापराचे वाढते प्रमाण व त्यामुळे होऊ शकणाऱ्या संभाव्य विषबाधा टाळण्यासाठी शेतीशाळेमध्ये शेतमजुरांना कौशल्य प्रशिक्षण देण्यात येत आहे.

जमिनीतील सेंद्रीय कर्ब वाढविण्याच्या उद्देशाने कमी/शून्य मशागत, सेंद्रीय पदार्थांचा वापर, पडीक जमिनीवर वृक्षलागवड, वैयक्तिक जमिनीवर फळबाग लागवड, नाडेप व गांडूळ खत निर्मितीसाठी प्रोत्साहन व प्रशिक्षण देण्यात येत आहे. विशेष म्हणजे औरंगाबाद जिल्ह्यातील ३१ शेतकऱ्यांनी शून्य मशागत तंत्राचा अवलंब करून कापूस व मका पिकाची लागवड केली आहे.

वातावरणातील बदलाचा परिणाम कमी व्हावा म्हणून विकसित झालेले संरक्षित शेती करण्याचे तंत्र काही शेतकऱ्यांनी स्वीकारले असून भाजीपाला आणि फुलशेतीकरिता शेडनेट तसेच हरितगृह उभारली जात आहेत.

शेडनेट, उमरद, बुलडाणा

भाजीपाला रोपवाटिका तयार करण्यासाठी शेडनेट व पॉलिटनेलचा प्रसार करण्यात येत आहे.

पाण्याची उपलब्धता वाढवून कार्यक्षम पद्धतीने वापर करण्यासाठी विशेष प्रयत्न

- प्रकल्पातील ४००० गावांचा पाण्याचा ताळेबंद तयार करण्यात आला असून त्याच्या आधारे आत्तापर्यंत १२०० गावांचे स्मूझमनियोजन करून गावनिहाय जलसंधारण कामांचे नियोजन करण्यात आले आहे. सध्या २५०० हून अधिक कामांचे तांत्रिक दृष्ट्या नियोजन पूर्ण झाले असून बहुतांशी कामे सुरु झालेली आहेत. या कामांमुळे प्रकल्प गावांमध्ये प्रभावी जलसंधारण होण्यास मदत होईल.
- पावसाचे वाहणारे पाणी तसेच भूगर्भात मुरलेले पाणी शेतीकरिता मिळावे म्हणून शेततळी घेण्याचा आणि विहिरींची क्षमता वाढविण्यासाठी पुनर्भरणाचा मोठा संकल्प या प्रकल्पातून साकार करण्यात येत आहे. आत्तापर्यंत १७६७ शेततळी पूर्ण झाली असून जवळपास ३५० कोटी लीटर पेक्षा अधिक अतिरिक्त पाणीसाठ्यासाठी क्षमता निर्माण झाली आहे. पावसातील खंडाच्या काळात खरीप पिकांना संरक्षित पाण्याची सोय करणे अत्यावश्यक असल्याने यावेळी शेततळ्यातील पाण्याचा उपयोग करण्यात येत आहे.
- उपलब्ध पाण्याचा कार्यक्षमतेने व काटकसरीने वापर करण्यासाठी प्रकल्पांतर्गत भर देण्यात येत आहे आणि त्यासाठी प्रत्येक शेतकऱ्याने पिकांना ठिबक व तुषार सिंचन पद्धतीने द्यावे म्हणून प्रयत्न करण्यात येत आहेत. आत्तापर्यंत शेतकऱ्यांनी ५७०० हून अधिक ठिबक संच आणि ७९०० हून अधिक तुषार संच बसवले आहेत आणि यामुळे जवळपास २०००० हेक्टर क्षेत्रावरील पिकांना काटकसरीने पाणी देणे शक्य झाले आहे.

जोखीम कमी करण्यासाठी कृषिपूरक उद्योगास चालना

वैयक्तिक व गट/कंपन्यांसाठी चालना

बदलत्या हवामानात शेतीतील जोखीम कमी करण्यासाठी शेतीपूरक (पान ४० वर)

राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेंतर्गत पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटिका योजना २०२०-२१

महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादनात अग्रेसर आहे. राज्यात मोठ्या प्रमाणात फळे व भाजीपाला पिकांचे व्यावसायिक पद्धतीने उत्पादन घेतले जाते. फलोत्पादन पिकांची निर्यातही मोठ्या प्रमाणात करण्यात येते. मागील २ ते ३ वर्षांपासून भाजीपाला पिकांच्या निर्यातक्षम व विषमुक्त उत्पादन करण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल वाढत आहे. त्यामुळे भाजीपाला बियाणांच्या चांगल्या जाती व चांगली रोपे यांची मागणी वाढत आहे. त्यादृष्टीने नियंत्रित वातावरणामध्ये तयार झालेली कीड व रोगमुक्त भाजीपाला रोपांची मागणी मोठ्या प्रमाणात वाढत आहे. त्यामुळे राज्यातील प्रत्येक तालुक्यात दर्जेदार कीड व रोगमुक्त रोपे तयार करणाऱ्या लहान रोपवाटिका उभारण्यास वाव आहे. याच उद्देशाने शासनाने राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर रोपवाटिका योजना नव्याने सुरु केली आहे.

योजनेची उद्दिष्टे

- भाजीपाला पिकांची दर्जेदार व कीडरोगमुक्त रोपेनिर्मिती करून उत्पन्न व उत्पादनात वाढ करणे.
- रोपवाटिकेमुळे स्थानिक शेतकऱ्यांना शेतीपूरक व्यवसायाची संधी उपलब्ध करून देणे.
- पीक रचनेत बदल घडवून आणणे व नव्या तंत्रज्ञानाचा वापर करणे.
- शेतकऱ्यांचे आर्थिक उत्पन्न व भाजीपाला उत्पादनात वाढ करणे.

योजनेची व्याप्ती व उद्दिष्ट

राज्यातील सर्व तालुक्यात रोपवाटिका स्थापन करण्यासाठी ही

प्लॅस्टिक ट्रेमध्ये कोकोपीट भरणे

योजना राबविण्यात येत आहे. सदर योजनेअंतर्गत ५०० लाभार्थी निवडीचे उद्दिष्ट ठरविण्यात आलेले आहे. प्रत्येक तालुक्यास किमान एक रोपवाटिका उभारण्याचे प्रस्तावित आहे.

लाभार्थ्याची निवड

- अर्जदाराकडे स्वतःच्या मालकीची किमान ०.४० हे. जमीन असणे आवश्यक आहे. (७/१२)
- रोपवाटिका उभारण्यासाठी पाण्याची कायमची सोय असणे आवश्यक आहे.

समाविष्ट घटक

टोमॅटो, वांगी, कोबी, फुलकोबी, मिरची, कांदा, इत्यादी व इतर भाजीपाला पिकांसाठी रोपवाटिकेची उभारणी करण्यात यावी. त्याचे घटक व प्रति लाभार्थी महत्तम अर्थसहाय्याचे स्वरूप पुढीलप्रमाणे आहे.

(रक्कम रुपये)

अ.क्र	घटक	क्षेत्र/संख्या	मापदंड (रु)	प्रकल्प खर्च	अनुदान रक्कम
१	३.२५ मी. उंचीचे (फ्लॅटटाईप) शेडनेट गृह (सांगाडा उभारणी)	१००० चौ.मी	३८० प्रति चौ.मी.	३,८०,०००	१,९०,०००
२	प्लॅस्टिक टनेल	१००० चौ.मी	६० प्रति चौ.मि	६०,०००	३०,०००
३	पॉवर नॅपसॅक स्प्रेअर	१	७,६००	७,६००	३,८००
४	प्लॅस्टिक क्रेटस	६२	२००	१२,४००	६,२००
एकुण-				४,६०,०००	२,३०,०००

सदर योजना प्रकल्प स्वरूपात राबवण्याची असल्याने उपरोक्त चारही घटकांची एकाच ठिकाणी उभारणी करणे बंधनकारक राहिल. अन्यथा प्रकल्प अनुदानास पात्र असणार नाही.

बियाण्याची कोकोपीट बेडवर रुजवण

लाभार्थी निवडीचा प्राधान्यक्रम

१. महिला कृषि पदवीधारकांना प्रथम प्राधान्य राहिल.
२. महिला गट/महिला शेतकरी द्वितीय प्राधान्य राहिल.
३. भाजीपाला उत्पादक अल्प व अत्यल्प भूधारक शेतकरी व शेतकरी गट यांना तृतीय प्राधान्य राहिल.

पात्रतेचे निकष

योजनेअंतर्गत रोपवाटिका पुर्णपणे नव्याने उभारावयाची आहे. या घटकाअंतर्गत यापुर्वी शासनाचा लाभ घेतलेले खासगी रोपवाटिकाधारक, शासनाच्या लाभ न घेता उभारलेल्या खाजगी रोपवाटिकाधारक तसेच राष्ट्रीय कृषि विकास योजना, एकात्मिक फलोत्पादन अभियान, पोकरा किंवा इतर योजनांतून संरक्षित शेती (शेडनेट व हरितगृह) घटकाचा लाभ घेतलेले लाभार्थी पुन्हा या योजनेअंतर्गत लाभस पात्र राहणार नाहीत.

योजनेची अमलबजावणी

१. **अर्ज करणे** : सदर योजने अंतर्गत इच्छुक शेतकऱ्यांचे Maha DBT या संकेतस्थळावर ऑनलाईन किंवा तालुका कृषि अधिकारी यांचेकडे विहित मुदतीत अर्ज करावेत.
२. **प्राधान्यक्रमाप्रमाणे सोडत प्रक्रिया करणे जेष्ठतासुची** : पात्र अर्जानुसार संबंधित शेतकऱ्यांना सोडत प्रक्रियाबाबत अवगत करून शेतकऱ्यांच्या उपस्थितीत तालुकास्तरावर पात्र अर्जांची सोडत पद्धतीने प्रवर्गनिहाय जेष्ठतासूची तयार करण्यात येईल. जेष्ठतासूची प्राधान्य क्रमानुसार तयार करताना महा-डीबीटी वरील अर्ज व ऑफलाईन अर्ज यांची एकत्रितरीत्या सोडत काढण्यात येईल. लाभार्थी निवडीच्या प्राधान्यक्रमानुसार त्या त्या प्राधान्यक्रमाकांच्या प्रवर्गनिहाय स्वतंत्र जेष्ठतासूची तयार करण्यात येतील. प्रथम प्राधान्याच्या जेष्ठतासूचीतील संपूर्ण अर्ज संपल्यावरच द्वितीय प्राधान्याच्या जेष्ठता सुचीवर कार्यवाही होईल. उदा. लक्षांक एक असताना चार अर्ज प्राप्त झाले तर प्रथम प्राधान्यक्रमातील महिला कृषि पदविधारकांमधून सोडतद्वारे एका महिला कृषि पदवीधारकाची निवड होईल. जर महिला कृषि पदवीधारकांचे अर्ज नसतील तर महिला गट/महिला शेतकरी द्वितीय प्राधान्यक्रमातील महिला/महिला गटांची सोडतद्वारे

रुजलेली रोपे ट्रेमध्ये भरणे

निवड होईल. जर महिला शेतकरी/गट चे अर्ज नसल्यास भाजीपाला उत्पादक अल्प व अत्यल्प शेतकरी व शेतकरी गट यांना तृतीय प्राधान्यक्रमातील भाजीपाला उत्पादक अल्प व अत्यल्प शेतकरी व शेतकरी गटाची सोडतद्वारे निवड होईल.अशा प्रकारे कार्यवाही होईल.

३. पूर्वसंमती :

तालुक्यास प्राप्त लक्ष्यांकानुसार स्थळ पाहणी करून हमीपत्र घेतल्यावर लक्षांकाच्या आधिन राहुन पूर्वसंमती देण्यात येईल. पूर्वसंमती दिल्यानंतर १५ दिवसांच्या आत काम सुरु करणे व ३ महिन्यांच्या कालावधीत काम पुर्ण करणे आवश्यक आहे. मंडळ कार्यालयाने विहित केलेल्या तांत्रिक निकषाप्रमाणे रोपवाटिका शेडनेटगृह उभारणी आवश्यक राहिल. मार्गदर्शक सुचनेप्रमाणे आवश्यक साहित्यापैकी काही साहित्य वापरले नाही तर सदर प्रस्ताव अनुदानासाठी विचारात घेतला जाणार नाही.

रोपवाटिका घटक

१. **शेडनेटगृह** : सदर भाजीपाला रोपवाटिकेसाठी १००० चौ.मी चे ३.२५ मी. उंचीचे Flat Type ६ मी. x ६ मी. ग्रीडचे शेडनेट उभारवायचे आहे. यामध्ये ६ मी. x ६ मी. ग्रीडचे Flat Type ३.२५ मीटर उंचीचे १०१२ चौ.मी. चे शेडनेटचे साहित्य, पाया उभारणीचे बांधकाम साहित्य, मजुरी वाहतूक खर्च व जीएसटी ग्राह्य धरून रक्कम रु. ३८० प्रति चौरस मीटर या प्रमाणे रक्कम रु. ३.८० लाख प्रकल्प खर्च अनुज्ञेय राहिल. मोका तपासणी प्रमाणे ५० टक्केनुसार महत्तम रक्कम रु. १.९० लाख अनुदान अनुज्ञेय राहिल. प्रकल्प स्थळांची स्थळ पाहणी, पुर्व संमतीबाबतची कार्यवाही, काम पुर्ण करण्याचा कालावधी, उभारणी साहित्याचा तपशील, तांत्रिक निकष, मोका तपासणी, अनुदान परीगणना, शेडनेटची कामे गुणवत्तापूर्ण होण्याच्या दृष्टीने अवलंब करावयाची कार्यपद्धती, मापनपुस्तीका नोंदणी, देयक नमुना, याबाबत या कार्यालयाने निर्गमित केलेल्या मार्गदर्शक सूचना पत्र क्र.मराफऔवमं/सं.शेती मार्गदर्शक सुचना/२०७६ दि.५/९/२०१९ प्रमाणेच राहतील.
२. **प्लॅस्टिक टनेल** : यामध्ये १००० चौ.मी. चे प्लॅस्टिक टनेल उभारावयाचे आहे. याबाबत तांत्रिक निकष या कार्यालयाने निर्गमित

रोपांची वाहतूक

केलेल्या मार्गदर्शक सुचना पत्र क्र.मराफऔवमं/सं.शेती मार्गदर्शक सुचना/२०७६ दि. ५/९/२०१९ प्रमाणेच राहतील.

३. **पॉवर नॅपसॅक स्ट्रेअर** : योजनेअंतर्गत घेण्यात येणाऱ्या पॉवर नॅपसॅक स्ट्रेअर १२ ते १६ लीटर क्षमता, ०.७५ ते १.० एचपी व BIS प्रमाणकानुसार असावा. याबाबत अधिक माहिती तथा तांत्रिक निकषाबाबत SMAM योजनेच्या मार्गदर्शक सुचनांचा अवलंब करावा.
४. **प्लास्टिक क्रेट्स** : रोपवाटिकेसाठी घेण्यात येणारे प्लास्टिक क्रेट्स गुणवत्तापूर्ण असावेत. योजनेअंतर्गत रु. २०० प्रमाणे जास्तीत जास्त ६२ प्लास्टिक क्रेट्स करिता रु. १२,४०० प्रकल्प खर्च ग्राह्य धरून ५० टक्के रक्कम रु.६,२०० अनुज्ञेय आहे.

तांत्रिक प्रशिक्षण

भाजीपाला रोपवाटिका लाभ घेऊ इच्छिणाऱ्या लाभार्थ्यांना तीन ते पाच दिवसांचे तांत्रिक प्रशिक्षण हॉर्टीकल्चर ट्रेनिंग सेंटर, तळेगाव दाभाडे, कृषि विज्ञान केंद्र, बारामती, कृषि विज्ञान केंद्र, नाशिक, कृषि विज्ञान केंद्र, जालना, कृषि महाविद्यालय, नागपुर व उद्यान महाविद्यालय, अकोला येथे घेणे अनिवार्य राहिल.

अर्थसहाय्याचे स्वरूप व Geo-tagging करणे

१. उपविभागीय कृषि अधिकारी यांच्यामार्फत प्रकल्प उभारणीनंतर प्रथम मोका तपासणी करण्यात यावी. मोका तपासणीप्रमाणे अनुज्ञेय अनुदानाच्या ६० टक्के अनुदान प्रथम हप्ता (महत्तम रकम रु. १.३८ लाख) लाभार्थ्याच्या आधारलिक बँक खात्यावर वितरीत करण्यात येईल. मोका तपासणीवेळी RKVY Bhuvan या पोर्टलवर ऑपट्रारे रोपवाटीकेचे Geo-tagging करणे बंधनकारक राहिल.
२. रोपवाटीकेतील रोपांची प्रत्यक्ष विक्री/उचल झाल्यावर मंडळ कृषि अधिकारी यांच्यामार्फत द्वितीय मोका तपासणी करण्यात येईल मोका तपासणीप्रमाणे अनुज्ञेय अनुदानाच्या उर्वरित ४० टक्के अनुदान द्वितीय हप्ता (महत्तम रकम रु. ०.९२ लाख) लाभार्थ्याच्या आधारलिक बँक खात्यावर वितरीत करण्यात येईल.

रोपवाटिका परवाना

रोपवाटिकाधारकास बियाणे कायदा १९६६ अंतर्गत जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी यांचेकडून परवाना घेणे बंधनकारक राहिल.

(पान ३७ वरून)

तसेच शेतीतील उत्पादनावर आधारित उद्योगास चालना देण्यात येत आहे. यामध्ये वैयक्तिकरीत्या करण्याजोग्या आणि गट किंवा कंपनी मार्फत उभारण्यासारख्या उद्योगांचा समावेश आहे. मराठवाडा व विदर्भात मोठा वाव असलेला रेशीम उद्योग हवामान अनुकूल असून त्यासाठी मोठ्या प्रमाणात शेतकरी पुढे येत आहेत. याबरोबरच मधुमक्षिकापालन आणि शेततळ्यांमध्ये मत्स्यपालन या उद्योगांनादेखील मोठा वाव आहे. गावातील भूमिहीन कुटुंबांना सक्षम करण्यासाठी परसातील कोंबडी पालन तसेच शेळीपालन या व्यवसायाची जोड देण्यात येत आहे. शेतकरी/महिला गट आणि शेतकरी उत्पादक कंपन्यांना उद्योग उभारणीसाठी मोठ्या प्रमाणात प्रोत्साहन देण्यात येत असून प्रकल्प जिल्ह्यांमध्ये आजपर्यंत २२० व्यवसाय प्रकल्पांना मंजुरी देण्यात आली आहे. यामध्ये भाडेतत्त्वावर औजारे सेवा पुरविण्यास प्राधान्य देण्यात येत आहे. याशिवाय किमान ११ शेतकऱ्यांनी एकत्र येऊन किमान २० हेक्टर क्षेत्रावर गटशेती करण्यासाठी प्रोत्साहनपर अर्थसहाय्य देण्यात येत आहे.

हवामान अनुकूल बीजोत्पादन

बदलत्या हवामानास तोंड देण्यासाठी वेगवेगळ्या वातावरणात तग धरून राहणारे पिकांचे वाण प्रत्येक गावात उपलब्ध होणे ही खरी गरज. प्रामुख्याने कमी पाण्यात अधिक उत्पादन देणारे, लवकर पक्व होणारे, पाण्याचा ताण सहन करणारे, कीड-रोगास बळी न पडणारे, यांत्रिकीकरणास उपयुक्त, काढणी पश्चात शेतमालाचा अधिक टिकाऊपणा असणारे वाण उपलब्ध होणे आवश्यक आहे. कृषि विद्यापीठांमध्ये याबाबत संशोधन चालू असून काही हवामान अनुकूल वाणांच्या शिफारशी करण्यात आल्या आहेत. विद्यापीठांच्या मार्गदर्शनानुसार आणि महाबीज, अकोला यांचे सहकार्याने प्रकल्प गावांमध्ये मोठ्या प्रमाणावर बीजोत्पादन हाती घेण्यात आले आहे. मागील तीन हंगामात ८४५२ शेतकऱ्यांनी १९९९१ हेक्टर क्षेत्रावर सोयाबीन, मूग, उडीद, तूर, हरभरा, ज्वारी, गहू इ. पिकांचे ४५ हवामान अनुकूल वाणांचे १३८९५५ किंवाटल बियाणे उत्पादित केले आणि प्रकल्प गावातील जवळपास दोन लाख हेक्टरहून अधिक क्षेत्रासाठी वापरले गेले. बीजोत्पादन हा किफायतशीर व्यवसाय असून बियाण्यामध्ये स्वयंपूर्णता आणण्यासाठी शेतकरी उत्पादक कंपन्यांच्या माध्यमातूनदेखील चांगले प्रयत्न होत आहेत. आत्तापर्यंत सात उत्पादक कंपन्यांनी यासाठी पुढाकार घेतला आहे.

बदलत्या हवामानास अनुकूल होण्याकरिता प्रत्येक गावास प्रभावी जनजागृती, चांगली क्षमता बांधणी, सामूहिक प्रयत्न आणि नेतृत्व विकसन या सूत्रांचा अवलंब करून गावाच्या गरजांस अनुरूप सामाजिक व वैज्ञानिक आधारावर वाटचाल करणे क्रमप्राप्त आहे.

आंबिया बहारातील फळपिकांसाठी विमा योजना २०२०-२१

श्री. विनयकुमार आवटे, उपायुक्त कृषि गणना पुणे

हवामानाच्या धोक्यांमुळे फळपिकांचे मोठे नुकसान होते. अशा नुकसानीच्या परिस्थितीत शेतकऱ्यांचे आर्थिक स्थैर्य अबाधित राखण्यासाठी विमा संरक्षणाची खूप गरज आहे. आंबिया बहार २०२०-२१ मधील संत्रा, मोसंबी, डाळिंब, काजू, केळी, द्राक्ष, आंबा, स्ट्रॉबेरी या आठ फळपिकांसाठी शासनाने हवामान आधारित पीक विमा योजना लागू केली आहे.

अवेळी पाऊस, कमी-जास्त तापमान, गारपीट, जास्त पाऊस, सापेक्ष आर्द्रता, वेगाचा वारा या हवामानाच्या धोक्यांपासून या योजनेतर्गत संरक्षण दिले जाणार आहे. सर्वसाधारणपणे ज्या महसूल मंडळात त्या फळपिकाखाली २० हेक्टर किंवा त्याहून अधिक उत्पादनक्षम क्षेत्र आहे अशा महसूल मंडळांना त्या फळपिकासाठी अधिसूचित करण्यात येऊन तेथे ही योजना राबविण्यात येते. केवळ उत्पादनक्षम फळबागांनाच विमा संरक्षण लागू राहणार आहे. त्यासाठी फळपिकांचे उत्पादनक्षम वय पुढीलप्रमाणे राहील.

अ.क्र.	फळपिकाचे नाव	उत्पादनक्षम वय
१	संत्रा	३
२	मोसंबी	३
३	डाळिंब	२
४	लिंबू	४
५	द्राक्ष	२
६	आंबा	५
७	काजू	५

ही योजना तक्त्याप्रमाणे कंपन्यांच्या माध्यमातून निवडक जिल्ह्यांत राबविण्यात येणार आहे.

- या योजनेत अधिसूचित क्षेत्रात, अधिसूचित फळपिकासाठी कुळाने, भाडेपट्टीने शेती करणाऱ्या शेतकऱ्यांसहित इतर सर्व शेतकरी भाग घेऊ शकतात.
- पीककर्ज घेणाऱ्या आणि बिगर कर्जदारांसाठी योजनेतील सहभाग ऐच्छिक राहणार आहे.
- बिगर कर्जदार शेतकरी विहित मुदतीत बँकेने किंवा ऑनलाइन फळपीक विमा पोर्टल www.pmfby.gov.in वर विमा हप्ता जमा करून सहभाग घेऊ शकतात. त्यासाठी, आधार कार्ड, जमीन धारणा ७ / १२, ८(अ) उतारा व पीक लागवड स्वयंघोषणा पत्र, फळबागेचा (Geo Tagging) केलेला फोटो, बँक पासबुक वरील बँक खात्याबाबत सविस्तर माहिती लागेल. कॉमन सर्व्हिस सेंटरमार्फत अर्ज ऑनलाइन भरता येतील.
- एक शेतकरी त्याच्याकडे एकापेक्षा अधिक फळपिके असल्यास योजना लागू असलेल्या पिकांसाठी तो विमा योजनेत सहभाग घेऊ शकतो (मात्र त्या फळपिकासाठी ते महसूल मंडळ अधिसूचित असणे आवश्यक आहे)
- अधिसूचित फळपिकांपैकी एका फळपिकासाठी एका वर्षात एकाच क्षेत्रावर मृग अथवा आंबिया बहारपैकी, कोणत्याही एकाच हंगामासाठी विमा संरक्षण अर्ज करता येईल (उदा. संत्रा, मोसंबी, डाळिंब)
- एक शेतकरी चार हेक्टरच्या मर्यादेत विमा संरक्षण घेऊ शकतो.
- शेतकऱ्यांसाठी ऑनलाइन हप्ता भरण्यासाठी विमा पोर्टल www.pmfby.gov.in
- शेतकऱ्यांसाठी विमा हप्ता, विमा संरक्षित रकमेच्या ५ टक्क्यांच्या मर्यादेत राहणार आहे. याहून अधिकचा हप्ता केंद्र व राज्य शासनाकडून

अ.क्र.	कंपनीचे नाव	समाविष्ट जिल्हे
१	बजाज अलियान्झ जनरल इन्शुरन्स कंपनी, बजाज अलियान्झ हाऊस, एअरपोर्ट रोड, येरवडा, पुणे ४११००६ टोल फ्री क्र. १८०० २०९ ५९५९, फोन क्र. ०२०-६६०२६६६६ ई मेल pramod.patil01@bajajallianz.co.in	रायगड, बुलडाणा, जळगाव, नांदेड, पुणे, उस्मानाबाद
२	भारतीय कृषि विमा कंपनी लिमिटेड, स्टॉक एक्स्चेंज टॉवर, २० वा मजला, दलाल स्ट्रीट, फोर्ट, मुंबई : ४०००२३ टोल फ्री क्र. १८०० ११६५१५, फोन क्र. ०२२-६१७१०९१२ ई मेल mhwbcis@aicofindia.com	धुळे, पालघर, सोलापूर, रत्नागिरी, नागपूर, नंदुरबार, बीड, औरंगाबाद, अकोला, सांगली, वर्धा, ठाणे, हिंगोली
३	एचडीएफसी जनरल इन्शुरन्स कंपनी, पहिला मजला, एचडीएफसी हाऊस, एच.टी.पारेख मार्ग, चर्चगेट, मुंबई - ४०००२० ग्राहक सेवा क्र. ०२२-६२३४६२३४, फोन क्र. ०२२-६६३८३६०० ई मेल shailesh.thakur@hdfcergo.com	अहमदनगर, अमरावती, सिंधुदुर्ग, नाशिक, यवतमाळ, वाशिम, सातारा, परभणी, जालना, लातूर, कोल्हापूर

अनुदान म्हणून म्हणून देण्यात येतो.
फळपिकनिहाय विमा योजना लागू असलेले जिल्हे, प्रतिहेक्टर विमा

संरक्षित रकम रु. आणि ५ टक्के दराने शेतकऱ्याने भरावयाचा विमा हप्ता पुढीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	फळपिकाचे नाव	समाविष्ट जिल्हे	प्रती हेक्टर विमा संरक्षित रकम रु.			शेतकऱ्याने भरावयाचा विमा हप्ता रु.प्रती हेक्टर		
			नियमित हवामान धोके	गारपीट	एकूण	नियमित हवामान धोके	गारपीट	एकूण
१	संत्रा	वर्धा, अकोला, हिंगोली, बीड, अहमदनगर, अमरावती, नागपूर, यवतमाळ, बुलडाणा, वाशिम, परभणी, पुणे, जालना	८००००	२६६६७	१०६६६७	४०००	१३३४	५३३४
२	मोसंबी	बीड, हिंगोली, औरंगाबाद, वर्धा, अकोला, अमरावती, नांदेड, जालना, नागपूर, परभणी, अहमदनगर, बुलडाणा, जळगाव, उस्मानाबाद, सोलापूर, पुणे, धुळे	८००००	२६६६७	१०६६६७	४०००	१३३४	५३३४
३	डाळिंब	सांगली, औरंगाबाद, बीड, अकोला, हिंगोली, बुलडाणा, जळगाव, धुळे, सोलापूर, नाशिक, जालना, अहमदनगर, लातूर, उस्मानाबाद, पुणे, सातारा, वाशिम, परभणी	१३००००	४३३३३	१७३३३३	६५००	२१६८	८६६८
४	काजू	ठाणे, कोल्हापूर, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, रायगड, पालघर, नाशिक	१०००००	३३३३३	१३३३३३	५०००	१६६८	६६६८
५	केळी	हिंगोली, सांगली, अकोला, औरंगाबाद, वर्धा, बीड, ठाणे, जळगाव, बुलडाणा, नांदेड, पुणे, नंदुरबार, धुळे, सोलापूर, परभणी, सातारा, लातूर, उस्मानाबाद, कोल्हापूर, अमरावती, जालना, पालघर, अहमदनगर, रत्नागिरी,	१४००००	४६६६७	१८६६६७	७०००	२३३४	९३३४
६	द्राक्ष	सांगली, औरंगाबाद, बीड, सोलापूर, जालना, पुणे, उस्मानाबाद, सातारा, लातूर, कोल्हापूर, नांदेड, नाशिक, अहमदनगर, धुळे, बुलडाणा	३२००००	१०६६६७	४२६६६७	१६०००	५३३४	२१३३४
७	आंबा (कोकण)	रायगड, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, पालघर, ठाणे	१४००००	४६६६७	१८६६६७	७०००	२३३४	९३३४
	आंबा (कोकण वगळून इतर जिल्हे)	अहमदनगर, लातूर, उस्मानाबाद, परभणी, नांदेड, वाशिम, जालना, सोलापूर, धुळे, जळगाव, नंदुरबार, बुलडाणा, नाशिक, पुणे, कोल्हापूर, औरंगाबाद, बीड, सांगली	१४००००	४६६६७	१८६६६७	७०००	२३३४	९३३४
८	स्ट्रॉबेरी	सातारा	२०००००	६६६६७	२६६६६७	१००००	३३३४	१३३३४

टीप : विमा हप्ता वास्तववादी दर ५ टक्क्यांपेक्षा कमी असल्यास, जो कमी दर आहे त्यानुसार शेतकऱ्यास विमा हप्ता भरावा लागेल.

फळपिकनिहाय विमा संरक्षण प्रकार (हवामान धोके), विमा संरक्षण कालावधी आणि विमा योजनेत भाग घेण्याचा अंतिम दिनांक पुढीलप्रमाणे आहे.

अ.क्र.	फळपिकाचे नाव	विमा संरक्षण प्रकार (हवामान धोके)	विमा संरक्षण कालावधी	विमा संरक्षित रक्कम रु.	विमा योजनेत भाग घेण्याचा अंतिम दिनांक
१	संत्रा	अवेळी पाऊस	०१ डिसेंबर ते ३१ डिसेंबर	८००००	३० नोव्हेंबर
		कमी तापमान	१६ जानेवारी ते २८ फेब्रुवारी		
		जास्त तापमान	०१ मार्च ते ३१ मार्च		
		जास्त तापमान	०१ एप्रिल ते ३१ मे		
		गारपीट	०१ जानेवारी ते ३१ मे	२६६६७	
२	मोसंबी	अवेळी पाऊस	०१ नोव्हेंबर ते ३१ डिसेंबर	८००००	३१ ऑक्टोबर
		जास्त तापमान	०१ मार्च ते ३१ मार्च		
		जास्त पाऊस	१५ ऑगस्ट ते १५ सप्टेंबर		
		गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	२६६६७	
३	डालिंब	जादा तापमान	०१ जानेवारी ते १५ मार्च	१३००००	३१ डिसेंबर
		जास्त पाऊस व आर्द्रता	०१ जुलै ते ३१ जुलै		
		गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	४३३३३	
४	काजू	अवेळी पाऊस	०१ डिसेंबर ते ३१ मार्च	१०००००	३० नोव्हेंबर
		कमी तापमान	०१ डिसेंबर ते २८ फेब्रुवारी		
		गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	३३३३३	
५	केळी	कमी तापमान	०१ नोव्हेंबर ते २८ फेब्रुवारी	१४००००	३१ ऑक्टोबर
		वेगाचा वारा	०१ फेब्रुवारी ते ३० जून		
		जास्त तापमान	०१ मार्च ते ३१ मे		
		गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	४६६६७	
६	द्राक्ष	अवेळी पाऊस	१६ ऑक्टोबर ते ३१ मार्च	३२००००	१५ ऑक्टोबर
		कमी तापमान	०१ डिसेंबर ते २८ फेब्रुवारी		
		गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	१०६६६७	
७	आंबा (कोकण)	अवेळी पाऊस	०१ डिसेंबर ते १५ मे	१४००००	३० नोव्हेंबर
		कमी तापमान	०१ जानेवारी ते १५ मार्च		
		जास्त तापमान	०१ मार्च ते १५ मे		
		गारपीट	०१ फेब्रुवारी ते ३१ मे	४६६६७	
	आंबा (कोकण वगळता इतर जिल्हे)	अवेळी पाऊस	०१ जानेवारी ते ३१ मे	१४००००	३१ डिसेंबर
		कमी तापमान	०१ जानेवारी ते २८ फेब्रुवारी		
		जास्त तापमान	०१ मार्च ते ३१ मार्च		
		गारपीट	०१ फेब्रुवारी ते ३१ मे	४६६६७	

८	स्ट्रॉबेरी	अवेळी पाऊस व सापेक्ष आर्द्रता	१५ ऑक्टोबर ते ३० नोव्हेंबर	२०००००	१४ ऑक्टोबर
		अवेळी पाऊस,सापेक्ष आर्द्रता व जास्त तापमान	०१ फेब्रुवारी ते ३० एप्रिल		
		कमी तापमान	०१ डिसेंबर ते ३१ मार्च		
		गारपीट	०१ जानेवारी ते ३० एप्रिल	६६६६७	

द्राक्ष (अ) समाविष्ट जिल्हे : नाशिक, अहमदनगर, धुळे व बुलडाणा

विमा संरक्षण प्रकार (हवामान धोके) व प्रमाणके (ट्रिगर)	विमा संरक्षण कालावधी व नुकसान भरपाई रक्कम (रुपये प्रती हेक्टर)		
	१६ ऑक्टोबर ते ७ नोव्हेंबर २०२०	८ नोव्हेंबर ते ३० नोव्हेंबर २०२०	१ डिसेंबर २०२० ते ३१ मार्च २०२१
अ) अवेळी पाऊस प्रतिदिन (मि.मी)	टप्पा-१	टप्पा -२	टप्पा -३
४ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	४२००	१०७००	१०७००
११ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	६४५०	१६०००	२१५००
२१ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	८३००	३२६००	२६३००
३१ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	१०८००	४८३००	४३०००
४१ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	१६१००	१२८७००	५४१०० + पहिल्या व दुसऱ्या टप्प्यातील शिल्लक रकमेच्या ५० टक्के रक्कम देय
५१ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	३२२५०	१७२०००	६४५५० + पहिल्या व दुसऱ्या टप्प्यातील शिल्लक रकमेच्या १०० टक्के रक्कम देय
अ) सर्व टप्पे मिळून कमाल देय होणारी रक्कम रुपये	३२२५०	१७२०००	६४५५० + पहिल्या व दुसऱ्या टप्प्यातील शिल्लक रकमेच्या १०० % रक्कम देय
ब) दैनंदिन कमी तापमान (डिग्री सेल्सियस)	विमा संरक्षण कालावधी - १ डिसेंबर २०२० ते २८ फेब्रुवारी २०२१		
	नुकसानभरपाई रक्कम (रु. प्रती हेक्टर)		
३.५१ ते ४.००	१०२००		
३.०१ ते ३.५०	१५४००		
२.५१ ते ३.००	२०५००		
२.०१ ते २.५०	३०७००		
२ पेक्षा कमी	५१२००		
क) गारपीट पासून संरक्षण कालावधी	दि.१ जानेवारी २०२१ ते ३० एप्रिल २०२१		
नुकसान भरपाई रक्कम (रु. प्रति हेक्टर)	१०६६६७		

द्राक्ष (ब) समाविष्ट जिल्हे : सांगली, सोलापूर, पुणे, औरंगाबाद, उस्मानाबाद, जालना, सातारा, बीड, लातूर, नांदेड व कोल्हापूर

विमा संरक्षण प्रकार (हवामान धोके) व प्रमाणके (ट्रिगर)	विमा संरक्षण कालावधी व नुकसान भरपाई रकम (रुपये प्रती हेक्टर)		
	१६ ऑक्टोबर ते ७ नोव्हेंबर २०२०	८ नोव्हेंबर ते ३० नोव्हेंबर २०२०	१ डिसेंबर २०२० ते ३१ मार्च २०२१
अ) अवेळी पाऊस प्रतिदिन (मि.मी)	टप्पा-१	टप्पा -२	टप्पा -३
४ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	४१००	१०६००	१०९००
११ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	६३००	१५९००	२१५००
२१ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	८४००	३१९००	२६८००
३१ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	१०६००	४८०००	४२८००
४१ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	१५७००	१२८६००	५३००० + पहिल्या व दुसऱ्या टप्प्यातील शिल्लक रकमेच्या ५० टक्के रकम देय
५१ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त	४२२००	१९२०००	८५८०० + पहिल्या व दुसऱ्या टप्प्यातील शिल्लक रकमेच्या १०० टक्के रकम देय
अ) सर्व टप्पे मिळून कमाल देय होणारी रकम रुपये	४२२००	१९२०००	८५८०० + पहिल्या व दुसऱ्या टप्प्यातील शिल्लक रकमेच्या १०० टक्के रकम देय
ब) गारपीट पासून संरक्षण कालावधी	दि. १ जानेवारी २१ ते ३० एप्रिल २१		
नुकसान भरपाई रकम (रुपये/हेक्टर)	१०६६६७		

स्ट्रॉबेरी : सातारा जिल्हा

विमा संरक्षण प्रकार (हवामान धोके) व विमा संरक्षण कालावधी	प्रमाणके (ट्रिगर) व नुकसान भरपाई रकम (रुपये प्रती हेक्टर)
१) अवेळी पाऊस(मि.मी) व सापेक्ष आर्द्रता दि. १५ ऑक्टोबर २० ते ३० नोव्हेंबर २०	१. या कालावधीत सलग २ दिवस २० मि.मी किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास तसेच सापेक्ष आर्द्रता ९५ टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त राहिल्यास रुपये २८०००/- नुकसान भरपाई देय राहील
	२. या कालावधीत सलग ३ दिवस २० मि.मी किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास तसेच सापेक्ष आर्द्रता ९५ टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त राहिल्यास रुपये ४२००० /- नुकसान भरपाई देय राहील
	३. या कालावधीत सलग ४ दिवस २० मि.मी किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास तसेच सापेक्ष आर्द्रता ९५ टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त राहिल्यास रुपये ७०००० /- नुकसान भरपाई देय राहील
२) अवेळी पाऊस(मि.मी), सापेक्ष आर्द्रता व जास्त तापमान दि. १ फेब्रुवारी २१ ते ३० एप्रिल २१	या कालावधीत एका दिवसात २० मि.मी किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस, सापेक्ष आर्द्रता ९५ टक्के किंवा त्यापेक्षा जास्त राहिल्यास तसेच तापमान ३० डिग्री सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा जास्त राहिल्यास रकम रुपये ६५०००/- देय राहील
३) कमी तापमान दि. १ डिसेंबर २० ते ३१ मार्च २१	१) या कालावधीत एका दिवसाचे तापमान १ ते २ डिग्री सेल्सिअस राहिल्यास रकम रुपये ५२०००/- नुकसान भरपाई देय राहील
	२) या कालावधीत एका दिवसाचे तापमान १ डिग्री सेल्सिअस पेक्षा कमी राहिल्यास रकम रुपये ६५०००/- नुकसान भरपाई देय राहील
४) गारपीट पासून संरक्षण कालावधी	दि. १ जानेवारी २१ ते ३० एप्रिल २१ गारपीट झाल्यास रकम रुपये ६६६६७/- च्या मर्यादेत वैयक्तिक पंचनामा करून नुकसान भरपाई देय राहील.

संत्रा : वर्धा, बुलडाणा, अकोला, हिंगोली, वाशिम, अहमदनगर, अमरावती, नागपूर, यवतमाळ, बीड, परभणी, पुणे, जालना

विमा संरक्षण प्रकार (हवामान धोके) व विमा संरक्षण कालावधी	प्रमाणके (ट्रिगर) व नुकसान भरपाई रक्कम (प्रती हेक्टर रु)
अवेळी पाऊस दि. १ डिसेंबर २०२० ते ३१ डिसेंबर २०२०	सलग ७ दिवसात एकूण ३० मि.मि. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास रु.२०,०००/- देय.
कमी तापमान दि. १६ जानेवारी २०२१ ते २८ फेब्रुवारी २०२१	१. सलग ५ दिवस १० डिग्री सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा कमी तापमान राहिल्यास रु. ८०००/- देय. २. सलग ७ दिवस १० डिग्री सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा कमी तापमान राहिल्यास रु. १२,०००/- देय. ३. सलग ८ दिवस १० डिग्री सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा कमी तापमान राहिल्यास रु. २०,०००/- देय.
जास्त तापमान दि. १ मार्च २०२१ ते ३१ मार्च २०२१	१. सलग ५ दिवस ४०.५ डिग्री सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा जास्त तापमान राहिल्यास रु.८०००/- देय. २. सलग ७ दिवस ४०.५ डिग्री सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा जास्त तापमान राहिल्यास रु.१२,०००/- देय. ३.सलग ८ दिवस ४०.५ डिग्री सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा जास्त तापमान राहिल्यास रु.२०,०००/- देय.
जास्त तापमान दि. १ एप्रिल २०२१ ते ३१ मे २०२१	१. सलग ५ दिवस ४५.५ डिग्री सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा जास्त तापमान राहिल्यास रु.८०००/- देय. २. सलग ७ दिवस ४५.५ डिग्री सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा जास्त तापमान राहिल्यास रु.१२,०००/- देय. ३. सलग ८ दिवस ४५.५ डिग्री सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा जास्त तापमान राहिल्यास रु.२०,०००/- देय.
एकूण विमा संरक्षित रक्कम रुपये ८०,००० /-	
गारपीट, दि. १ जानेवारी २०२१ ते ३० एप्रिल २०२१	रु. २६ ,६६७/- ,यासाठी नुकसान झाल्यास विमा धारक शेतकऱ्यांनी नुकसान झाल्यापासून ४८ तासात नुकसानीची माहिती विमा कंपनी/ कृषि विभागास कळविणे आवश्यक आहे. या नंतर प्रत्यक्ष पाहणी करून नुकसान भरपाई वैयक्तिक पातळीवर अंतिम करण्यात येते.

मोसंबी : वर्धा, बुलडाणा, हिंगोली, अकोला, नागपूर, अहमदनगर, अमरावती, धुळे, बीड, परभणी, पुणे, नांदेड, औरंगाबाद, जालना, जळगाव, उस्मानाबाद, सोलापूर

विमा संरक्षण प्रकार (हवामान धोके) व विमा संरक्षण कालावधी	प्रमाणके (ट्रिगर) व नुकसान भरपाई रक्कम (प्रती हेक्टर रु)
अवेळी पाऊस दि. १ नोव्हेंबर २०२० ते ३१ डिसेंबर २०२०	सलग ४ दिवसात एकूण ३० मि.मि. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास रु.१३,३००/- देय. सलग ५ दिवसात एकूण ३५ मि.मि. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास रु.२१,३००/- देय. सलग ६ दिवसात एकूण ४० मि.मि. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास रु.२६,६००/- देय.
जास्त तापमान दि. १ मार्च २०२१ ते ३१ मार्च २०२१	दैनंदिन तापमान ३९ डिग्री सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा जास्त राहिल्यास पुढीलप्रमाणे नुकसान भरपाई देय राहील. १. सलग ३ दिवस राहिल्यास रु.५३६०/- देय. २. सलग ४ दिवस राहिल्यास रु.१०,७००/- देय. ३. सलग ५ दिवस राहिल्यास रु.१६,००० /- देय. ४. सलग ६ दिवस राहिल्यास रु.२१,४००/- देय. ५. सलग ७ दिवस राहिल्यास रु.२६,८००/- देय.

जास्त पाऊस दि. १५ ऑगस्ट २०२१ ते १५ सप्टेंबर २०२१	१. सलग ७ दिवसात एकूण १५० मि. मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास देय नुकसान भरपाई रु. १०,६००/- २. सलग ७ दिवसात एकूण १७५ मि. मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास देय नुकसान भरपाई रु. १६,७००/- ३. सलग ७ दिवसात एकूण २०० मि. मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास देय नुकसान भरपाई रु. २६,६०० /-
गारपीट दि. १ जानेवारी २०२१ ते ३० एप्रिल २०२१	रु. २६ ,६६७ /- यासाठी नुकसान झाल्यास विमा धारक शेतकऱ्यांनी नुकसान झाल्यापासून ४८ तासात नुकसानीची माहिती विमा कंपनी,संबंधित कृषि विभागास कळविणे आवश्यक आहे. या नंतर प्रत्यक्ष पाहणी करून नुकसान भरपाई वैयक्तिक पातळीवर अंतिम करण्यात येते.

काजू : कोल्हापूर, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग, रायगड , ठाणे, पालघर, नाशिक

विमा संरक्षण प्रकार (हवामान धोके) व विमा संरक्षण कालावधी	प्रमाणके (ट्रिगर) व नुकसान भरपाई रक्कम (प्रती हेक्टर रु)
अवेळी पाऊस दि. १ डिसेंबर २०२० ते २८ फेब्रुवारी २०२१	१. एका दिवसात ५ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास रु.१३,००० /- देय २. सलग २ दिवस ५ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास रु. २६,०००/- देय ३. सलग ३ दिवस ५ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास रु. ४५,५००/- देय ४. सलग ४ दिवस ५ मि.मी. किंवा त्यापेक्षा जास्त पाऊस झाल्यास रु. ६५,०००/- देय
कमी तापमान दि. १ डिसेंबर २०२० ते २८ फेब्रुवारी २०२१	१. सलग ३ दिवस १३ डिग्री. . सेल्सिअस किंवा त्यापेक्षा कमी झाल्यास रु. १४,०००/- देय २. सलग ४ दिवस १३ सें.ग्रे. किंवा त्यापेक्षा कमी झाल्यास रु. २१,०००/- देय ३. सलग ५ दिवस १३ सें.ग्रे. किंवा त्यापेक्षा कमी झाल्यास रु. ३५,०००/- देय
एकूण विमा संरक्षित रक्कम रुपये प्रती हेक्टर १,००,०००/-	
गारपीट दि. १ जानेवारी २०२१ ते ३० एप्रिल २०२१	रु. ३३,३३३ /- ,यासाठी नुकसान झाल्यास विमा धारक शेतकऱ्यांनी नुकसान झाल्यापासून ४८ तासात नुकसानीची माहिती विमा कंपनी/ कृषि विभागास कळविणे आवश्यक आहे. या नंतर प्रत्यक्ष पाहणी करून नुकसान भरपाई वैयक्तिक पातळीवर अंतिम करण्यात येते.

काजू पिकासाठी योजनेत भाग घेण्याचा अंतिम दिनांक : ३० नोव्हेंबर २०२०

या विमा योजनेअंतर्गत हवामान धोक्याचा ट्रिगर कार्यान्वित झाल्यास त्या महसूल मंडळातील त्या पिकासाठी भाग घेतलेल्या शेतकऱ्यास नुकसानभरपाई रक्कम संबंधित विमा कंपनीकडून देण्यात येणार आहे.

अधिक माहितीसाठी शेतकऱ्यांनी आपल्या संबंधित विमा कंपनी, कृषि विभाग संकेत स्थळ www.krishi.maharashtra.gov.in वर किंवा संबंधित तालुका कृषि अधिकारी कार्यालयाकडे संपर्क साधावा.

द्राक्ष निर्यातीकरीता 'ग्रेपनेट' कार्यपद्धती

श्री. गोविंद गं. हांडे, कृषि सेवारत्न, राज्यस्तरीय तांत्रिक सल्लागार (कृषि निर्यात) कृषि आयुक्तालय, महाराष्ट्र राज्य, पुणे

कृषिमालाची आंतरराष्ट्रीय निर्यात होत असताना कीड व रोगांचा प्रसार होऊ नये म्हणून तसेच त्यावर नियंत्रण राहण्याकरिता जागतिक अन्न संघटनेच्या मार्गदर्शनाखाली सन १९५१ मध्ये आंतरराष्ट्रीय पीक संरक्षण करार १९५१ (International Plant Protection Convention 1951) करण्यात आला आहे. या कराराचा मुख्य उद्देश असा आहे की, कृषिमाल निर्यातीद्वारे मानव, प्राणी व पिकांना हानी होऊ नये. त्याच्या संरक्षणासाठी व ग्राहकाच्या आरोग्याच्या हितासाठी योग्य त्या कार्यप्रणालीचा अवलंब करण्याचा अधिकार सदस्य देशांना आहे. सध्या १९४ देश या कराराचे सदस्य आहेत. या करारानुसार कृषिमाल परदेशी निर्यातीसाठी फायटोसॅनिटरी प्रमाणपत्र देणे बंधनकारक करण्यात आले आहे.

जागतिक व्यापार संघटनेत १९९५ साली कृषि विषयाचा समावेश केल्यानंतर त्याच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी विविध करार करण्यात आले आहेत. त्यामध्ये अॅग्रिमेंट ऑन अॅग्रिकल्चर, अॅग्रिमेंट ऑन सॅनेटरी अँड फायटोसॅनेटरी मेझर्स, अॅग्रिमेंट ऑन टेक्निकल बॅरिअर ऑन ट्रेड, ट्रीम्स अँड ट्रिप्स इ. करारांचा समावेश आहे. आंतरराष्ट्रीय पीक संरक्षण करार ही जागतिक व्यापार संघटनेतर्गत कृषिविषयक नियमावली तयार करणारी व मार्गदर्शन करणारी संस्था आहे. या संस्थेच्या मार्गदर्शनाखाली सॅनेटरी व फायटोसॅनेटरीची नियमावली तयार करण्यात आली आहे.

सॅनेटरी व फायटोसॅनेटरी करारामध्ये एकूण ३२ बाबींचा समावेश आहे. त्यामध्ये प्रामुख्याने मानव, प्राणी, वनस्पती व पर्यावरण हिताच्या दृष्टिकोनातून प्रत्येक सदस्य देशाला शास्त्रीय कृषिमालाच्या आयात-निर्यातीसाठी स्वतःची नियमावली तयार करून बंधन घालण्याचे अधिकार आहेत. प्रगत व प्रगतशील देशांद्वारे सॅनेटरी व फायटोसॅनेटरी उपाययोजनांची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. त्यासाठी १९९७ साली फायटोसॅनेटरी कमिशन स्थापन करण्यात आले आहे. या कमिशनद्वारे इंटरनॅशनल स्टॅण्डर्ड फॉर फायटोसॅनेटरी मेझर्सद्वारे (आयएसपीएम) २२ नव्या मार्गदर्शक सूचना तयार करण्यात आलेल्या आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने कृषिमाल निर्यातीसाठी फायटोसॅनेटरी प्रमाणीकरणची पद्धत, कीड व रोगांचे सर्वेक्षण करणे, कीड व रोगमुक्त प्रदेश (एरिया) घोषित करणे, पेस्ट रिस्क विश्लेषण करणे, लाकडी वेस्टनाकरिता धुरीकरणची पद्धत व इतर बाबी संदर्भात मार्गदर्शक सूचनांचा समावेश आहे.

कृषिमालाच्या निर्यातीसाठी आंतरराष्ट्रीय पीक संरक्षण करारानुसार फायटोसॅनेटरी प्रमाणपत्र बंधनकारक आहे. राज्यातील कृषिमालाच्या निर्यातीस असलेला वाव लक्षात घेऊन व त्यास प्रोत्साहन देण्याकरीता केंद्र शासनाने अधिसूचना क्रमांक पीपीआय/९८, दिनांक २९.१०.१९९३ अन्वये राज्यातील १२ जिल्ह्यांतील १६ अधिकाऱ्यांना 'फायटोसॅनेटरी अॅथॉरिटी' म्हणून अधिसूचित केलेले आहे. त्यामध्ये मुंबई, ठाणे, पुणे, सांगली, सोलापूर, नाशिक, सातारा, अहमदनगर, जालना, लातूर, अमरावती, रत्नागिरी, सिंधुदुर्ग व नागपूर या जिल्ह्यांचा समावेश आहे. सदर अधिकाऱ्यांमार्फत निर्यातीसाठी फायटोसॅनेटरी प्रमाणपत्र देण्याची

कार्यवाही करण्यात येते. निर्यातदारांना ज्या देशांना निर्यात करायची आहे त्या देशाच्या नावाने संबंधित फायटोसॅनेटरी यंत्रणेकडून (अॅथॉरिटी) प्रमाणपत्र घेणे आवश्यक आहे.

भारतातून द्राक्षाची निर्यात प्रामुख्याने युरोपियन युनियन, संयुक्त अरब अमिरात, बाहरीन, सौदी अरेबिया, श्रीलंका व बांगला देश इ. देशांना केली जाते. महाराष्ट्रातून द्राक्षाची निर्यात प्रामुख्याने दि नेदरलँड्स, युनायटेड किंग्डम, बेल्जियम व इतर युरोपियन देशांना तसेच अन्य देशांनाही केली जाते.

महाराष्ट्र राज्य हे प्रमुख द्राक्ष उत्पादक राज्य असून दिवसेंदिवस द्राक्ष पिकाखालील क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात वाढ होत आहे. राज्यात द्राक्षाची लागवड प्रामुख्याने नाशिक, सांगली, सोलापूर, अहमदनगर, पुणे, सातारा, उस्मानाबाद, लातूर व जालना या जिल्ह्यांत मोठ्या प्रमाणात केली जाते. तसेच बुलडाणा, जळगाव, बीड या जिल्ह्यांतही द्राक्षाखालील क्षेत्रात वाढ होताना दिसून येत आहे.

युरोपियन देशांनी कीडनाशक उर्वरित अंश नियंत्रणाबाबतचे निकष अत्यंत कडक केले असल्याने त्याबाबीची पूर्तता करण्यासाठी युरोपीय देशांमधील अटी व शर्तीच्या पूर्ततेची हमी देण्यासाठी सन २००३-०४ पासून राज्यात 'अपेडा'च्या मार्गदर्शनाखाली युरोपियन देशांना द्राक्ष निर्यातीकरिता कीडनाशक उर्वरित अंश नियंत्रण (आरएमपी) ग्रेपनेटद्वारे प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

राज्यातून द्राक्ष पिकाची मोठ्या प्रमाणात युरोपियन देशांना निर्यात केली जाते. युरोपियन देशांनी द्राक्ष आयातीसाठी उर्वरित कीडनाशक अंश तपासणीचे कडक निकष तयार केलेले आहेत. युरोपियन देशांच्या कीडनाशक उर्वरित अंश निकषांची पूर्तता करून फायटोसॅनेटरी प्रमाणपत्र देण्याकरिता अपेडा, राष्ट्रीय द्राक्ष संशोधन केंद्र, द्राक्ष बागायतदार संघ व

कृषि विभागाच्या समन्वयाने राज्यात कीडनाशक उर्वरित अंश नियंत्रण योजनेची (Pesticide Residue Monitoring Plan) सन २००३ पासून प्रभावीपणे अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

कीडनाशक उर्वरित अंश नियंत्रणाचा मुख्य उद्देश

- १) निर्यातक्षम द्राक्षबागेतील कीडनाशकाचे उर्वरित अंश नियंत्रण करणे.
  - २) निर्यातक्षम द्राक्षबागेतील कीड व रोगांच्या नियंत्रणासाठी राष्ट्रीय संशोधन केंद्राने शिफारस केलेल्या औषधांचा वापर करणे.
  - ३) कीडनाशक उर्वरित अंशचे प्रमाण क्षम्य मर्यादेपेक्षा जास्त आढळून आल्यास इंटरनल अलर्टद्वारे उपाययोजना व अंमलबजावणी करण्याची पद्धत निश्चित करणे व त्यानुसार शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करणे.
- ग्रेपनेट या ऑनलाईन कार्यप्रणालीची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करीता खालील भागीदार संस्थांचा (Stakeholders) सहभाग आहे.
१. अपेडा (कृषि व प्रक्रिया पदार्थ निर्यात विकास संस्था)
  २. राष्ट्रीय पीकसंरक्षण संस्था (एनपीपीओ)
  ३. फलोत्पादन विभाग
  ४. राष्ट्रीय संशोधन केंद्र (द्राक्ष)
  ५. द्राक्ष निर्यातदार
  ६. द्राक्ष बागायतदार
  ७. अधिकृत द्राक्ष पॅक हाउस
  ८. कीटकनाशकांचे अवशेष परीक्षण कार्यशाळा

भागीदार संस्थांची कर्तव्ये व जबाबदाऱ्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

अपेडा (APEDA)

१. द्राक्ष निर्यात करू इच्छिणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या बागांची नोंदणी करण्यासाठी यंत्रणा निर्माण करणे.
२. नोंदणी केलेल्या शेतकऱ्यांकडील निर्यात झालेल्या बागांची माहिती ठेवणे.
३. बागांच्या नोंदणीसाठी राज्य शासनाशी समन्वय ठेवणे.
४. उत्पादनपूर्व प्रक्रियांची साखळी सशक्तीकरण करण्यासाठी निर्यातदार, शेतकरी आणि इतर सहभागी भागीदार संस्थांची क्षमता विकसित करणे.
५. नोंदणी केलेल्या बागांचे/शेतकऱ्यांचे अभिलेख तपासणे.

राष्ट्रीय पीकसंरक्षण संस्था (NPPO)

१. नोंदणीकृत शेतकरी/बागा यांचे अभिलेख वेळोवेळी तपासणीसाठी अपेडा व राज्यशासन यांच्याशी सहकार्य ठेवणे.
२. नोंदणीकृत शेतांमधून / शेतकऱ्यांकडून माल घेऊन अधिकृत पॅकहाउसमध्येच फळे हाताळली जात असल्याची खात्री करून देणे.
३. क्षेत्रीयस्तरावर युरोपीयन युनियनसाठी महत्वाच्या असलेल्या किडी व त्यांचे एकात्मिक व्यवस्थापन याबाबत राज्यशासनास मार्गदर्शन करणे/ सल्ला देणे.
४. युरोपीयन युनियनकडून किडींचा आढळ झाल्याबद्दल प्राप्त होणारा अपूर्तता अहवाल सर्व संबंधितांपर्यंत पुढील योग्य कार्यवाही करण्यासाठी पोहचविणे.

फलोत्पादन विभाग: महाराष्ट्र शासन

(State Horticulture Department)

१. द्राक्ष निर्यातदार/शेतकऱ्यांच्या विनंतीनुसार युरोपीयन युनियनला ताजी द्राक्ष, फळे निर्यात करू इच्छिणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या बागांची नोंदणी करणे.
२. द्राक्ष बागांची नोंदणी एक हंगाम/ एक वर्ष कालावधीसाठी करणे.
३. नोंदणी केलेल्या शेतामध्ये कीड व रोगांचा प्रादुर्भाव स्थिती नियंत्रणात असल्याबाबत व शेतस्तरावर कीडनाशक वापराचे अभिलेख ठेवण्याबाबत नियमितपणे सनियंत्रण करणे.
४. संबंधित नोंदणीकृत बागेमधील कीड व रोगांच्या नियंत्रणासाठी सुयोग्य सल्ला देणे.
५. पीक लागवडीपासून काढणीपर्यंत पीक व्यवस्थापन पद्धतीचे अभिलेख शेत स्तरावर ठेवले असल्याबाबत सनियंत्रण करणे.
६. कीड व रोगमुक्त फळ उत्पादनासाठी शेतकऱ्यांचे प्रशिक्षण आयोजित करणे.
७. एकात्मिक कीड व्यवस्थापन/ उत्तम शेतीच्या पद्धती अंतर्गत निविष्टा उदा. सापळे, जैविक कीडनाशके शेतकऱ्यांना उपलब्ध होत असल्याची खात्री करणे.

नॅशनल रिसर्च सेंटर, द्राक्ष (NRC Grapes)

१. शेतकरी आणि निर्यातदार यांच्या क्षमतावाढ कार्यक्रमांमध्ये राज्यशासनास मदत करणे.
२. उत्पादन तंत्रज्ञान आणि एकात्मिक कीडव्यवस्थापन याबाबत सल्ला देणे.
३. शेतकरी आणि विस्तार अधिकारी यांच्यासाठी स्थानिक भाषेत तांत्रिक प्रशिक्षण साहित्य तयार करणे.
४. कीड आणि रोगमुक्त फळांच्या उत्पादनासाठी शेतकऱ्यांना प्रशिक्षण देण्याच्या कार्यक्रमात मदत करणे.
५. दर्जेदार उत्पादनासंबंधी क्षेत्रीय स्तरावरून प्राप्त होणाऱ्या प्रतिक्रियांवर कार्यवाही करणे.

द्राक्ष निर्यातदार (Grape Exporters)

१. निर्यातक्षम द्राक्ष उत्पादन घेणाऱ्या शेतकऱ्यांच्या बागा नोंदणीसाठी फलोत्पादन विभागास विनंती करणे.
२. द्राक्ष बागायतदार, त्यांची नोंदणी करणे, त्यांचे क्षेत्र व पत्ता आणि संबंधित हंगामात त्यांचे अपेक्षित उत्पादन याबाबत फलोत्पादन विभागास माहिती पुरविणे.
३. निर्यातीसाठी नोंदणी केलेल्या शेतकऱ्यांकडून माल घेणे.
४. निर्यातीसाठी कीड रोगमुक्त मालासाठी नोंदणीकृत शेतकऱ्यांना तांत्रिक सहाय्य पुरविणे.
५. प्रत्येक निर्याती वेळी शेताचा नोंदणी क्रमांक पॅकहाउसला पुरविणे.
६. निर्यात करावयाच्या कृषिमालाची त्यामध्ये अनोंदणीकृत मालाची भेसळ न करता पॅक हाउस पर्यंत पोहचविण्यासाठी मालाच्या सुरक्षित वाहतुकीची हमी देणे.

द्राक्ष बागायतदार (Grape Producers)

१. निर्यातक्षम द्राक्षबागांची नोंदणी करण्यासाठी फलोत्पादन विभागास

विनंती करणे.

२. दर पंधरवड्यास नोंदणीकृत शेतावर कीड व रोग स्थिती नियंत्रित ठेवणे तसेच लागवडीपासून काढणी पर्यंत कीड-रोग नियंत्रण करण्यासाठी केलेल्या पीक संरक्षण उपाय योजनेचे अभिलेख ठेवणे.
३. नोंदणीकृत शेतावर लागवडीपासून काढणीपर्यंत केलेल्या व्यवस्थापन विषयक उपाय योजनांचे अभिलेख ठेवणे.

कृषि विद्यापीठ, फलोत्पादन, निर्यातदार यांनी दिलेल्या कीड-रोग व्यवस्थापन पद्धती, किडनाशकांचा उर्वरित अंशासंबंधीचा प्रतिक्राधिकार कालावधी याबाबत दिलेल्या मार्गदर्शनाचा अवलंब करणे

कीडनाशक उर्वरित अंश योजनेची अंमलबजावणी महाराष्ट्र, कर्नाटक व आंध्रप्रदेश या तीन राज्यांमध्ये करण्यात येते. युरोपियन देशांना निर्यात होणाऱ्या द्राक्षांमध्ये महाराष्ट्राचा ९८ टक्के वाटा आहे. युरोपियन देशांमध्ये २६ देशांचा समावेश असून द्राक्षाची निर्यात प्रामुख्याने दि नेदरलँड्स, युनायटेड किंग्डम, जर्मनी, बेल्जियम या देशांना केली जाते.

युरोपियन देशांना द्राक्ष निर्यातीकरीता फायटोसॅनिटरी प्रमाणपत्र देण्याचे काम पुणे, सांगली, सोलापूर, नाशिक, सातारा, अहमदनगर, जालना, लातूर येथून ग्रेपनेटच्या माध्यमातून अपेडाच्या वेबसाईटवरून ऑनलाईनद्वारे करण्यात येते. तसेच युरोपियन देशांशिवाय इतर देशांना प्लॅट क्वारंटाईन इन्फॉर्मेशन सिस्टिम (पीक्यूआयएस) या केंद्रशासनाच्या वेबसाईटवरून ऑनलाईन करण्यात येते.

युरोपियन देशांना द्राक्ष निर्यातीकरीता कीडनाशक उर्वरित अंश नियंत्रण योजनेंतर्गत अपेडाच्या वेबसाईट (www.apeda.com) वरून ग्रेपनेटद्वारे खालीलप्रमाणे कार्यवाही करण्यात येते.

- १) निर्यातक्षम द्राक्षबागांची नोंदणी / नुतनीकरण.
- २) निर्यातक्षम द्राक्षबागांची ४(ब) मध्ये तपासणी व निर्यातीस शिफारस.
- ३) कीडनाशक उर्वरित अंश तपासणी करण्याकरीता नमुने घेणे व त्यांची उर्वरित अंश तपासणी करणे.
- ४) निर्यातक्षम द्राक्षांच्या निर्यातीसाठी ऑनलाईन अर्ज करणे.
- ५) ऑगमार्क प्रमाणीकरण करणे.
- ६) फायटोसॅनिटरी प्रमाणीकरण.

युरोपियन देशांना द्राक्ष निर्यात करण्यासाठी बागांची नोंदणी करणे आवश्यक आहे. दरवर्षी निर्यातक्षम द्राक्षबागांचे नूतनीकरण व नवीन नोंदणीचे काम ऑक्टोबर ते डिसेंबर २०२० या कालावधीमध्ये करण्यात येते.

कीडनाशक उर्वरित अंश तपासणी

युरोपियन देशांना द्राक्ष निर्यातीकरीता नोंदणीकृत बागेतील नमुन्याचे तपासणी करण्याकरिता नमुने घेण्याचे अधिकार 'अपेडा'ने प्राधिकृत केलेल्या कीडनाशक उर्वरित अंश तपासणी प्रयोगशाळेला देण्यात आलेले आहे. निर्यातक्षम द्राक्ष बागेतील द्राक्षाचे नमुने घेऊन त्याची तपासणी अपेडा प्राधिकृत प्रयोगशाळेत केली जाते.

सन २००८-०९ या वर्षापासून युरोपियन युनियनची एकच एमआरएस निर्धारित केलेले आहे. सन २०२०-२१ साठी युरोपियन देशांना द्राक्ष निर्यातीकरीता नोंदणी केलेल्या द्राक्ष बागायतदारांनी किडी व रोगांचे नियंत्रणाकरिता ६७ औषधांची शिफारस केलेली आहे. २८३ लेबलक्लेम

(Label claim) उर्वरित अंशची तपासणी करण्यात येते. उर्वरित अंश तपासणी करण्याकरिता राज्य शासनाचा **कीडनाशक उर्वरित अंश तपासणी प्रयोगशाळा, कृषिभवन पुणे** तसेच खाजगी २७ असे एकूण २८ प्रयोगशाळांना 'अपेडा'ने प्राधिकृत केलेले आहे. उर्वरित अंश तपासणी करण्याकरिता नमुने घेण्यासाठी प्राधिकृत उर्वरित अंश तपासणी प्रयोगशाळेच्या प्रतिनिधीस अधिकृत केले आहे.

उर्वरित अंश तपासणीमध्ये कीडनाशकाचे अंश क्षम्य मर्यादेपेक्षा जास्त आढळून आल्यास रेफरल प्रयोगशाळेमार्फत अलर्ट नोटीस ऑनलाईन द्वारे सर्व संबंधितांना पाठविली जाते जेणे करून सदरचा माल निर्यात होणार नाही याबाबत दक्षता घेतली जाते.

सन २०१९-२० मध्ये एकूण ३३४५१ द्राक्ष बागायतदारांनी युरोपियन व इतर देशांना द्राक्ष निर्यातीकरीता ग्रेपनेट अंतर्गत नोंदणी केली आहे. सदर नोंदणीकृत द्राक्ष बागायतदारांनी सन २०२०-२०२१ करिता ग्रेपनेट अंतर्गत द्राक्षबागांचे नूतनीकरण करून घेणे आवश्यक आहे. तसेच ज्या द्राक्ष बागायतदारांना नव्याने द्राक्ष बागांची नोंदणी करावयाची आहे त्यांनीही आपल्या बागांची नोंदणी ग्रेपनेट या ऑनलाईन प्रणालीवर ३० नोव्हेंबर २०२० पूर्वी संबंधित जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी तथा नोंदणी अधिकारी यांचेकडे करावी.

निर्यातक्षम द्राक्ष बागायतदारांनी द्राक्ष बागांची नोंदणी करण्याकरीता खालील बाबींची पूर्तता करावी.

- १) नोंदणीकृत निर्यातक्षम द्राक्ष बागेचे नुतनीकरण ३० नोव्हेंबर २०२० पूर्वी करून घेणे
- २) नव्याने द्राक्ष बागेची नोंदणी करण्याकरीता विहित प्रपत्रात (प्रपत्र-२) मध्ये अर्ज व सोबत ७/१२ व फी भरून संबंधित नोंदणी अधिकारी तथा जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी यांचेकडे १५ डिसेंबर २०२० पूर्वी अर्ज करणे.
- ३) निर्यातक्षम द्राक्षबागेचे नोंदणी प्रमाणपत्र संबंधित नोंदणी अधिकाऱ्याकडून प्राप्त करून घेणे व नोंदणी प्रमाणपत्रात नमूद करण्यात आलेल्या सूचनांचे अनुपालन करणे व योग्य ते रेकॉर्ड ठेवणे आवश्यक.
- ४) निर्यातक्षम द्राक्षबागांची संबंधित तपासणी अधिकाऱ्याकडून तपासणी करून घेणे व तपासणी अहवाल प्राप्त करून घेणे.
- ५) द्राक्षावरील किडी व रोगांचे नियंत्रणाकरीता वापरण्यात आलेल्या कीडनाशकाची नोंद प्रपत्र-३ मध्ये ठेवून, सदरचे रेकॉर्ड तपासणी अधिकाऱ्याकडून सांक्षांकीत करून घेणे.
- ६) निर्यातक्षम द्राक्षबागेचा नकाशा व बागेची ओळख दर्शविणारा फलक लावणे आवश्यक आहे.

युरोपियन देशांना द्राक्ष निर्यातीकरीता नोंदणीकृत द्राक्ष बागायतदारांना कीडनाशक उर्वरित अंश नियंत्रणाबाबत शेतकऱ्यांनी पुढील बाबींची काळजी घेणे आवश्यक आहे.

- १) राष्ट्रीय द्राक्ष संशोधन केंद्र, मांजरी यांनी द्राक्षावरील किडी व रोगांचे नियंत्रणाकरीता कीटकनाशक उर्वरित अंश योजने अंतर्गत सन २०२०-२०२१ करिता प्रपत्र - ५ मध्ये निर्धारित केलेल्या ६७ औषधांचीच फवारणी करणे.
- २) एकाच औषधाचा सलग वापर न करणे.
- ३) द्राक्ष काढणीपूर्वी ३० दिवस अगोदर औषधाची फवारणी न करणे, गरज पडल्यास जैविक औषधे किंवा कमी विषारी औषधाचा वापर

- करणे व वापरण्यात आलेल्या औषधांची नोंद रेकॉर्डवहीमध्ये ठेवणे.
- ४) प्रत्येक कीडनाशकाचे पीएचआय केंद्रीय कीडनाशक मंडळाकडे नोंदणीच्या वेळी मंजूर केलेला असतो त्याची माहिती पत्रकात दिलेली असते. त्याप्रमाणे औषधाची निवड करून फवारणी करणे.
  - ५) रासायनिक औषधाचा गरजेनुसार वापर करणे व जैविक औषधांचा जास्तीत जास्त वापर करणे.
  - ६) बंदी घातलेल्या औषधाचा तसेच शिफारस न केलेल्या औषधाचा वापर न करणे.
  - ७) प्रभावीपणे कीड व रोगाचे नियंत्रण करण्यासाठी व द्राक्षाची गुणवत्ता राखण्यासाठी किडी व रोगांचे प्राथमिक अवस्थेत असतानाच नियंत्रण करणे.
  - ८) फवारणी करण्यात आलेल्या सर्व औषधांची माहिती प्रपत्र २ मध्ये विहित केल्यानुसार अद्यावत ठेवणे जेणेकरून उर्वरित अंश संदर्भात काही अडचणी आल्यास त्याचा उपयोग होतो.

निर्यातीबरोबरच स्थानिक बाजारपेठेत ग्राहकामध्ये आरोग्याच्या सुरक्षिततेच्या दृष्टीकोनातून जागरूकता निर्माण झालेली आहे. तसेच कीटकनाशकांच्या उर्वरित अंशमुळे मानवावर होणारे दुष्परिणामांचा विचार करता सेंद्रिय प्रमाणित शेतीमाल व कीडनाशके उर्वरित अंशमुक्त शेतीमाल मालाच्या मागणीत वाढ होताना दिसून येत आहे. सदरची वास्तवता लक्षात घेऊन केंद्र शासनाने **फूड सेफ्टी स्टॅंडर्ड २०११ (Food Safety Standard ACT-2011)** अन्वये कृषि मालातील कीडनाशके उर्वरित व हेवी मेटलच्या अंशच्या अधिकतम मर्यादा निर्धारित करण्यात आलेल्या आहेत. तसेच कीटकनाशकांचे मानवावर व प्राण्यावर होणारे दुष्परिणाम कमी करण्याच्या दृष्टीकोनातून औषधांचा सुरक्षित व सामंजसपणे वापर करून सुरक्षित अन्न उत्पादन करण्याकरीता '**ग्रो सेफ फूड**' (Grow Safe Food) या संकल्पनेची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे.

वरील वस्तुस्थिती लक्षात घेऊन केंद्र शासनाने प्रमुख फळे व भाजीपाला पिकांवरील किडी व रोगाचे नियंत्रणाकरिता केंद्रीय कीटकनाशक मंडळ व नोंदणी समिती, फरिदाबाद यांनी कायदेशीर प्रमाणित केलेल्या (Label Claim) औषधांचाच वापर करण्याचे बंधनकारक करण्यात आलेले आहे म्हणून येथून पुढे फळे व भाजीपाल्यातील कीडनाशके उर्वरित अंशमुक्तची हमी देण्याकरीता लेबल क्लेम (Label Claim) औषधांचाच वापर करणे अपरीहार्य झालेले आहे.

कीटकनाशक अधिनियम-१९६८ व कीटकनाशक नियम-१९७१ अन्वये कीटकनाशकांच्या उत्पादन व विक्रीसाठी केंद्रीय कीटकनाशक मंडळ व नोंदणी समिती फरिदाबाद यांच्याकडून नोंदणी प्रमाणपत्र घेणे बंधनकारक आहे. कीटकनाशकांची नोंदणी करताना त्याची विषाच्या तीव्रतेचे प्रमाण विचारात घेऊन त्याची नोंदणी केली जाते. नोंदणी प्रमाणपत्रासोबत लेबल व लिफलेट मंजूर करून दिले जाते त्यामध्ये सदरचे औषध कोणत्या पिकाकरीता, कोणत्या किडी व रोगाकरीता व किती प्रमाणात वापरावयाचा तसेच औषधांचा वापर केल्यानंतर त्यामधील उर्वरित अंशचे प्रमाण किती दिवसांपर्यंत मालात राहू शकते (पीएचआय) याचा सविस्तर तपशील दिलेला असतो. तो प्रत्येक औषधाच्या बाटलीसोबत घडी प्रतीकेच्या स्वरूपात स्थानिक भाषेबरोबरच इंग्रजी व हिंदी भाषेत तपशील देणे बंधनकारक आहे. म्हणून शेतकऱ्यांनी फळे व भाजीपाला पिकावरील किडी व रोगाचे नियंत्रण करण्याकरीता औषधांची खरेदी

करताना मंजूर लेबलक्लेम (Label Claim) असलेल्या औषधांचीच अधिकृत परवानाधारक कीटकनाशक विक्रेत्याकडून रीतसर पावती घेऊनच खरेदी करावी तसेच औषधासोबत घडीपत्रिका मागून घ्यावी.

युरोपियन देशाबरोबरच इतर देशांनाही द्राक्षाची निर्यात केली जाते त्यामध्ये प्रामुख्याने संयुक्त अरब अमिरात, सौदी अरेबिया, बांगलादेश, नेपाळ, रशिया, हाँगकाँग, चीन, मलेशिया, श्रीलंका या देशांचा समावेश आहे. सदर देशांनाही द्राक्ष निर्यातीकरीता फायटोसॅनिटरी प्रमाणपत्र बंधनकारक असून सदरचे प्रमाणपत्र मिळण्यासाठी पुणे, सांगली, सोलापूर, नाशिक, सातारा, अहमदनगर, जालना व लातूर या जिल्ह्यांतील फायटोसॅनिटरी अॅथॉरिटीकडे विहित नमुन्यात अर्ज व योग्य ती माहिती सादर केल्यानंतर प्रत्यक्ष मालाची पहाणी करून ऑफलाईनद्वारे फायटोसॅनिटरी प्रमाणपत्र दिले जाते. युरोपियन देशाबरोबरच इतर विविध देशांनाही द्राक्ष निर्यात करण्यासाठी वाव आहे. त्याचा फायदा द्राक्ष निर्यातदारांनी घ्यावा.

वरील सर्व मुद्यांबाबतची माहिती सादर केल्यानंतर फायटोसॅनिटरी सर्टिफिकेट अॅथॉरिटीद्वारे निर्यातीकरीता तयार करण्यात आलेल्या द्राक्षाची तपासणी करून त्यातून नमुना घेऊन सदरची द्राक्षे कीड व रोगमुक्त तसेच उर्वरित अंशमुक्त प्रमाणित असल्याचे खात्री केल्यानंतर सदर द्राक्षाच्या निर्यातीकरीता संबंधित देशाच्या प्लॅट प्रोटेक्शन अॅथॉरिटीच्या नावाने युरोपियन देशाकरिता ऑनलाईनद्वारे व इतर देशांना ऑफलाईनद्वारे फायटोसॅनिटरी प्रमाणपत्र दिले जाते. सदरच्या प्रमाणपत्राशिवाय द्राक्षाची निर्यात करता येत नाही. द्राक्ष बागायतदार निर्यातदारांनी वरील बाबीची पूर्तता करण्याकरीता योग्य ते नियोजन करण्याची आवश्यकता आहे.

वरील सर्व मुद्यांबाबतची माहिती सादर केल्यानंतर फायटोसॅनिटरी सर्टिफिकेट अॅथॉरिटीद्वारे निर्यातीसाठी तयार करण्यात आलेल्या द्राक्षाची तपासणी करून त्यातून नमुना घेऊन सदरची द्राक्षे कीड व रोगमुक्त तसेच उर्वरित अंशमुक्त प्रमाणित असल्याचे खात्री केल्यानंतर सदर द्राक्षाच्या निर्यातीकरीता संबंधित देशाच्या प्लॅट प्रोटेक्शन अॅथॉरिटीच्या नावाने युरोपियन देशाकरिता ऑनलाईनद्वारे व इतर देशांना ऑफलाईनद्वारे फायटोसॅनिटरी प्रमाणपत्र दिले जाते. सदरच्या प्रमाणपत्राशिवाय द्राक्षाची निर्यात करता येत नाही. द्राक्ष बागायतदार निर्यातदारांनी वरील बाबीची पूर्तता करण्याकरीता योग्य ते नियोजन करण्याची आवश्यकता आहे.

सन २०२०-२१ मध्ये निर्यातक्षम फळे व भाजीपाला उत्पादन घेणाऱ्या शेतकऱ्यांना त्यांच्या मोबाइलवरून नोंदणीसाठी थेट अर्ज करता यावा. यासाठी 'अपेडा'ने 'अपेडा फार्मर कनेक्ट' हे मोबाइल ॲप्लिकेशन विकसित केलेले आहे. सदर ॲपवर आधार क्रमांक, मोबाइल क्रमांक व ईमेल पत्त्याच्या सहाय्याने शेतकऱ्यांनी एकवेळ या ॲपवर नोंदणी केल्यास हॉर्टिनेट ट्रेसबिलिटी सिस्टीममधील द्राक्ष, पिकांच्या निर्यातक्षम शेतांची नोंदणी करता येते. त्यासाठी सदर मोबाइल ॲप या अपेडाच्या वेबसाईटवरून किंवा **Apeda Farmer Connect Mobile App** उत्पादकांनी आपल्या मोबाइलवर डाऊनलोड करून घ्यावे. सदर मोबाइल ॲपवरून नोंदणीसाठी अर्ज केल्यास संबंधित शेतकऱ्यांना /अर्जदारांना त्यांच्या अर्जाची सद्यस्थिती कळू शकेल. राज्यातील अधिकाधिक शेतकऱ्यांनी या सेवेचा लाभ घ्यावा. यासाठी आपले स्तरावरून प्रयत्न करावेत. त्यामुळे कार्यालयीन स्तरावर अर्ज ऑनलाईन करण्यासाठी लागणारा वेळ वाचेल व त्याद्वारे वेळेस नोंदणीची कार्यवाही करता येईल.

गोड्या पाण्यातील कोळंबी संवर्धन

डॉ. गौरी मिलिंद हरकुलकर, मत्स्य शास्त्रज्ञ, मुंबई.

गोड्या पाण्यातील कोळंबीच्या जवळजवळ १०० प्रकारच्या जाती असून त्यांपैकी पॉश किंवा जम्बो कोळंबी ही आकाराने सर्वात मोठी असल्याने तिला जम्बो कोळंबी असे म्हणतात. मत्स्यशेती करण्याचे किंवा उत्तम बाजारपेठ भाव मिळण्याचे सर्व गुणधर्म जम्बो कोळंबीमध्ये आहेत. मॅक्रोब्रॅकीयम रोजनबर्गी या कोळंबीला जम्बो कोळंबी, महाझिंगा, पोचा, खटवी इत्यादी विविध नावांनी ओळखतात.

जम्बो कोळंबी इतर सर्व जातींच्या कोळंबीपेक्षा जलद वाढते. वर्षभरात या जातीचा नर साधारणपणे ७० ते १०० ग्रॅमपर्यंत वाढतो, तर मादी ३५ ते ७० ग्रॅमपर्यंत वाढते. काही नगात विशेषतः नर कोळंबीमध्ये वाढीचा वेग दुप्पट असतो. अशी कोळंबी सात ते आठ महिन्यात १०० ते १२० ग्रॅम वजनाची होते. ही कोळंबी अत्यंत चविष्ट आहे, त्यामुळे या कोळंबीला देशात तसेच परदेशात प्रचंड मागणी आहे, दरही भरपूर मिळतो. पाण्यातील कीटक, कृमी, वनस्पती, बी-बियाणे, छोटे कवचधारी प्राणी, मासळीचे विसर्जित पदार्थ इ. ही कोळंबी सर्वभक्षी आहे. कृत्रिम खाद्याबरोबरच कोळंबीला कणी, कोंडा, पेंड, मासे, खाटीकखान्यातले टाकाऊ मांस, धान्यकण इ. पूरक खाद्य देता येते. कटला, रोहू, गवत्या इ. प्लवंगभक्षी माशांबरोबर कोळंबीचे संवर्धन करता येते. कार्प मासे पाण्याच्या वरच्या थरात राहतात, तर कोळंबी तळाशी वास्तव्य करते. ही कोळंबी गोड्या पाण्यात तसेच पाच क्षारतेपर्यंतच्या मचूळ पाण्यात वाढते. तसेच १८ ते ३४ अंश सें.ग्रे. या दरम्यान तापमान असले तरीही जगते. जम्बो कोळंबी रोगाला सहजासहजी बळी पडत नाही.

कोळंबी शेती करण्यापूर्वी घ्यावयाची काळजी

- १) जम्बो कोळंबी सोबत मृगल, सायप्रीन्स तसेच इतर मांसाहारी माशाचे बीज तलावात सोडू नये.
- २) तलावात माशांबरोबर कोळंबीही वाढवायची असेल तर कोळंबीला लपण्यासाठी तलावात नळे, पाइपचे तुकडे, बांबूच्या फ्रेम, टायरचे मोठे तुकडे तळाशी सोडावेत, त्यामुळे कोळंबीचे एकमेकांना खाणे कमी होते.
- ३) मत्स्यशेतीला सुरवात करण्यापूर्वी तलावाचा तळ भेगा पडेपर्यंत उन्हात आठवडाभर तापवावा. तलावाचा तळ नांगरून घ्यावा, त्यामुळे तळातील दूषित वायू बाहेर निघून जातात. मातीचा सामू जर ७.५ पेक्षा कमी असेल, तर योग्य प्रमाणात चुन्याची मात्रा द्यावी, जेणेकरून सामू ८ ते ८.५ पर्यंत वाढेल. साधारणतः आठव्या आसपास सामू असेल तर तलावात माशांची वाढ चांगली होते.
- ४) काही वेळेला तलावातील सगळे पाणी काढून तलाव रिकामा करणे शक्य नसते. अशा वेळी तलावातील पाणवनस्पती काढून टाकावी लागतात. बांधाच्या उतारावरील वनस्पती पावसाळ्यापूर्वी किंवा त्या पाण्यात बुडण्यापूर्वी काढाव्यात. बांधाला बळकटी आणणाऱ्या वनस्पती उदा. हरळी, बांधावर ठेवावी. पाण्याच्या पृष्ठभागावर तरंगणाऱ्या वनस्पती

तलावात जाळे फिरवून काढून घ्याव्यात. पाण्यात पूर्णपणे बुडालेल्या वनस्पती काढण्याकरिता वडाप जाळे तळातून फिरवावे.

- ७) तलावातील उपद्रवी मासे नष्ट करावेत. याकरिता वारंवार जाळी फिरवून असे मासे काढून नष्ट करावेत.
- ८) तलावात माशांचे नैसर्गिक खाद्य म्हणजे प्लवंग निर्मिती करावी.

९) तलावाच्या बांधावर बांधाच्या उंचवट्यापासून साधारण २५ ते ३० सें.मी. खाली योग्य त्या व्यासाची ओव्हर फ्लो पाइप बसवावा, जेणेकरून पावसाळ्यात तलावात जमा होणारे जादा पाणी या पाइपमधून बाहेर जाईल, पाणी बांधावरून जाणार नाही. या पाइपला आतून जाळी लावणे आवश्यक आहे. कारण त्यामुळे तलावातील मासे/कोळंबी बाहेर जाणार नाही.

बीज मिळण्याचे ठिकाण : कोळंबी बीज दोन मार्गांनी मिळू शकते. १) नैसर्गिकरीत्या आणि २) बीज निर्मिती केंद्र (हॅचेरी) नैसर्गिकरीत्या बीज मिळविण्यात अनेक मर्यादा आहेत आणि याची शाश्वती सुद्धा देता येत नाही. निसर्गतः आपल्याला फक्त सप्टेंबर ते नोव्हेंबर महिन्यातच बीज उपलब्ध होते. तसेच या बीजाची गुणवत्ता देखील सारखी नसते आणि रोग येण्याची शक्यता देखील नाकारता येत नाही. म्हणूनच कोळंबी बीज हे बीजनिर्मिती केंद्रातून घेणे उत्तम.

संगोपन तलावाची पूर्व तयारी

- **बीज सोडण्याची पद्धत :** कोळंबीचे बीज असलेल्या प्लॉस्टिकच्या पिशव्यात संगोपन तलावातील पाण्यात काही वेळासाठी ठेवाव्यात. साधारण २० ते २५ मिनिटांनी पिशव्याचे तोंड उघडावे. तलावातील पाण्याचा सामू आणि पिशवीतील पाण्याचा सामू सारखा येईपर्यंत तलावातील पाणी पिशवीमध्ये थोडे थोडे मिसळावे. यामुळे बीज तलावातील वातावरणाला जुळवून घेते. बीज असलेल्या पिशव्यात अलगद तलावातील पाण्यात सोडाव्यात. तलावात २० ते ५० कोळंबीच्या अळ्या/चौ. मीटर याप्रमाणे सोडाव्यात.
- **संगोपन तलावाचे आकारमान :** ०.०२ ते ०.१ हेक्टर तलावाला स्वतंत्र इनलेट (पाणी तलावात घेण्यासाठी) आणि आउटलेट (तलावातील पाणी काढण्यासाठी) असावेत. तलावाची पूर्वतयारी करणे अत्यंत आवश्यक असून त्यामुळे कोळंबीच्या मरतुकीचे दर कमी होऊन उत्तम वाढ होते.
- **संगोपन तलावात कोळंबी बीजाचे संचयन :** तलावात बीज संचयनाचा दर तलावाचे आकारमान, खोली, आणि बीज आकारावर अवलंबून असते. बीजसंचयन सर्वसाधारणपणे सकाळी किंवा संध्याकाळी करावे ज्यामुळे तापमानामुळे बीज मरतुकीचा दर कमी होतो. कोळंबी बीजाच्या जगण्याचा दर संगोपन तलावातील पाण्याची गुणवत्ता आणि नैसर्गिक खाद्य यावर अवलंबून असतो.

युवा शेतकऱ्याची किमया तीस गुठ्यात साडेपाच लाखांचे उत्पादन

श्री. विनयकुमार आवटे, उपायुक्त कृषि गणना पुणे

केवळ ३० गुठ्यात निव्वळ ५ लाख ५५ हजार नफा मिळविण्यात युवा शेतकरी श्री. नितीन चंद्रकांत गायकवाड (मु.पो. चांदखेड, ता. मावळ, जि. पुणे) यशस्वी ठरले आहेत. श्री. नितीन यांची वडिलोपार्जित १३ एकर शेती आहे. बारावीपर्यंत शिक्षण घेतलेले ४१ वर्षे वयाचे श्री. नितीन सगळी शेती सहकुटुंब कसतात. पावसाळी हंगामात इंद्रायणी भाताचे चारसूत्री लागवडीच्या आधुनिक पद्धतीने पीक त्यांनी घेतले. नियंत्रित लागवडी बरोबर युरिया डीएपी ब्रिकेटचा वापर महत्वाचा ठरला. भाताचे राज्याचे प्रतिहेक्टर उत्पादन साधारण २० किंवल असताना श्री. नितीन यांनी हेक्टरी १४१ किंवल एवढे विक्रमी उत्पादन घेतले. पीक स्पर्धेतील अनेक पारितोषिके त्यांनी मिळवली आहेत. बीबीएफ तंत्रज्ञानाचा वापर ते करतात. सोयाबीनचे उत्पादनही ते घेतात. श्री. नितीन यांच्याकडे ३३३ झाडे असलेली पेरुची बाग आहे. तसेच त्यांनी आंब्याची १०० झाडे लावली आहेत.

खरिप हंगामात भात व रब्बी हंगामात कांदा, गहू, हरभरा तर उन्हाळी हंगामात भुईमूग, बाजरी आणि भाजीपाला पिकांमध्ये टोमॅटो, भेंडी, कलिंगड, काकडी अशी उत्पादने ते घेतात. चालू वर्षी कोरोना काळात पाणी कमी असताना प्लॅस्टिक अस्तरीकरणाने ३० गुठ्यांमध्ये त्यांनी कलिंगडाचे पीक घेतले. त्यातही त्यांनी विक्रमी २३ टन उत्पादन काढले. थेट बांधावर ग्राहकाला १५ रुपये किलोने विक्री करून ११ एप्रिल ते २३ एप्रिल २०२० या १२ दिवसात ३ लाख ४५ हजार रुपये कमावले. यातून ६० हजार रुपये खर्च वजा जाता कलिंगडातून रुपये २ लाख ८५ हजार निव्वळ नफा राहिला. त्यानंतर त्याच कलिंगडावर काकडी लागवड करून ३० गुठ्यात २० टन उत्पादन घेतले. १५ ते २० रुपये किलोच्या भावाने जवळपास ३ लाख रुपये उत्पन्न झाले. ३० हजार रुपये खर्च वजा जाता २ लाख ७० हजार शिल्लक राहिले.

अशा पद्धतीने केवळ ८ महिन्यांच्या काळात कलिंगड, काकडी थेट विक्रीच्या माध्यमातून विक्रमी उत्पादनाबरोबरच ५ लाख ५५ हजार निव्वळ

आधुनिक पद्धतीने इंद्रायणी भाताचे उच्चंकी उत्पादन.

नफा कमावणारे श्री. गायकवाड अनेक युवक शेतकऱ्यांचे प्रेरणास्थान झाले आहेत. कल्पकतेने शेती केल्यास आणि निसर्गाने साथ दिली तर शेतकरी चांगले उत्पन्न घेऊ शकतो हेच श्री. गायकवाड यांनी दाखवून दिले आहे. श्री. गायकवाड यांना २०१५-१६ मध्ये राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा भात पीक स्पर्धेत प्रथम क्रमांक, २०१७-१८ मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेमार्फत भात पीक स्पर्धेत प्रथम क्रमांक, २०१८-१९ मध्ये पुणे जिल्हा भात पीक स्पर्धेत प्रथम क्रमांक, २०१७-१८ मध्ये पुणे जिल्हा परिषदेचा कृषिनिष्ठ शेतकरी पुरस्कार तर २०१७-१८ मध्ये महाराष्ट्र शासनाचा शेतीनिष्ठ पुरस्कार त्यांना मिळाला.

पुणे शहरानजीक हिंजवडी आयटी पार्क शेजारी असलेल्या या गावात सहकुटुंब शेती करून आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या वापरावर भर देत प्रत्येक पिकात विक्रमी उत्पादन घ्यायचे व ते थेट ग्राहकाला विकायचे... स्वभावातला गोडवा माणसाला धरून ठेवतो... ऋणानुबंध निर्माण करतो... यातूनच या शेतकऱ्याची यशोगाथा अनेकांना प्रेरणा देणारी ठरली आहे.

थेट ग्राहकांना कलिंगड विक्री करताना.

पेरु लागवड

आंबा लागवड

यशोगाथा : कोरडवाहू ते बागायती : सुनंदाताईची वाटचाल

हासेगाव शि. (ता. कळंब, जि. उस्मानाबाद) येथील श्रीमती सुनंदा जगन्नाथ कांबळे यांनी कृषि विभागाच्या कृषि स्वावलंबन योजनेचा लाभ घेऊन स्वतःची यशोगाथा रचली आहे. सुनंदाताई कांबळे यांच्या कुटुंबाच्या मालकीचे ०.८७ आर वडिलोपार्जित क्षेत्र आहे. त्यापैकी ०.५७ आर त्यांच्या स्वतःच्या व ०.३० आर मुलाच्या नावावर आहे. सर्व क्षेत्र कोरडवाहू व जमीन हलकी असल्याने शेती अर्थातच पावसाच्या पाण्यावरच अवलंबून होती. शेतीमधून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचे वार्षिक खर्च भागत नव्हता त्यामुळे कांबळे ताईचे पती गवंडीकाम व त्या स्वतः दुसऱ्याच्या शेतावर मजुरी करायच्या. त्यातून वार्षिक खर्च भागत असे. पण हाती शिल्लक भांडवल रहात नव्हते.

२०१८-१९ मध्ये डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर कृषि स्वावलंबन योजनेतून विहीर, पंपसंच, विद्युत कनेक्शन व स्प्रिंकलर मिळतो, अशी माहिती त्यांना मिळाली. पंचायत समितीचे कृषि अधिकारी श्री. मंगेश चव्हाण यांच्याकडून योजनेची व आवश्यक कागदपत्रांची माहिती करून घेतल्यावर त्यांनी ऑनलाईन अर्ज केला. योजनेत महिलांना प्राधान्य असल्याने सुनंदाताईची निवड झाली.

सन २०१९ च्या उन्हाळी हंगामात कोबी ०.३० आर व ०.२० आर क्षेत्रावर वांगी भाजीपाला पिके घेतली. ठिबकद्वारे पाणी दिल्याने कमी पाण्यात चांगले उत्पन्न मिळाले. चालू खरीप हंगामात कोबी ०.३० आर, मिरची ०.७ आर व सोयाबीन ०.४० आर क्षेत्रावर लागवड केली आहे. कृषि स्वावलंबन योजनेतून विहीर व इतर बाबींचा लाभ घेतल्याने कोरडवाहू

क्षेत्र कायमस्वरूपी बागायती झाले. पाणी शिल्लक राहत असल्याने दिसाचे ०.८० आर क्षेत्र त्यांनी बटईने कसण्यास घेऊन त्यावर उसाची लागवड केली आहे. या क्षेत्रावर पाइपलाइन करून ठिबक सिंचनाचा वापर केला आहे. उसामुळे उत्पन्नात नक्कीच वाढ होणार आहे. २०१९ च्या उत्पन्नात वाढ होऊन भांडवल शिल्लक राहिले. सोयाबीन पीक निघाल्यानंतर कृषि अधिकारी यांचे मार्गदर्शनानुसार ०.२७ आर क्षेत्रावर सीताफळ लागवड करणार आहे.

योजनेचा लाभ वेळेत मिळाल्याने मी, योजनेबाबत समाधानी असून कृषि अधिकारी श्री. मंगेश चव्हाण यांचे वेळोवेळी योग्य मार्गदर्शन व सहकार्य मिळाल्याचे सुनंदाताई नमूद करतात.

अ.क्र.	वर्षे	हंगाम	पिकाचे नाव	उत्पन्न	रक्कम
१	२०१८-१९	खरीप	सोयाबीन	८.०० किंचटल	२७,०००/-
		रब्बी	हरभरा	६.०० किंचटल	२२,८००/-
२	२०१९	खरीप	सोयाबीन	१६.०० किंचटल	५९,२००/-
		रब्बी	कांदा	२०.०० किंचटल	३५,०००/-
			हरभरा	११.०० किंचटल	४६,२००/-
३	२०२०	उन्हाळी	कोबी	-	५५,०००/-
			वांगी	-	२५,०००/-
		खरीप	सोयाबीन		अपेक्षित उत्पन्न २५०,०००/-
			कोबी		
			मिरची		
बटई शेतीत ०.८० आर वर उसाची लागण केली आहे.					

यशोगाथा : परंपरागत कृषि विकास योजना (संद्रीय शेती)

श्री. सचिन तानाजी येवले, पडवळवाडी ता. वाळवा, श्री. एम. डी. पवार, संद्रीय शेतकरी गट, इस्लामपूर

सांगली-इस्लामपूर महामार्गलगतच्या पडवळवाडी (ता. वाळवा) गावातील जमिनी मुळातच हलक्या, त्यात अतिरिक्त खते व पाण्याच्या वापरामुळे जमिनी पाणथळ आणि क्षारपड झाल्या आहेत. या जमिनी सुपीक करून विक्रीमयी उत्पादन घेण्याकडे शेतकऱ्यांचा कल असतो. येथील सचिन तानाजी येवले यांनी कृषि पदव्युत्तर पदवी घेतली आहे. त्यांची वडिलोपार्जित चार एकर शेती आहे. सचिन यांनी सुरवातीला चार वर्षे पुणे येथे नोकरी केली त्यानंतर २०१७ मध्ये गावी येऊन पूर्ण वेळ शेती करू लागले व स्वतःच्या शेतीमध्ये हळूहळू बदल सुरू केले.

चार वर्षापासून संपूर्ण संद्रीय शेती

क्षारपड जमीन असल्याने उसाचे एकरी केवळ ३० टन उत्पादन मिळायचे. उसामध्ये पाला व पाचट माती आड करणे, संद्रीय खतांचा वापर करणे अशा उपाययोजनांमध्ये सातत्य ठेवले त्यातून गेल्या वर्षी २० गुंट्यात ३८ टन ऊस उत्पादन मिळाले. ऊस पीक हे अठरा महिन्यांचे आहे त्यात वर्षभर खर्च करावा लागतो. ऊसपिकातून कष्टाच्या मानाने अपेक्षित उत्पन्न मिळत नसल्याचे त्यांच्या लक्षात आले परिणामी उसाचे क्षेत्र कमी करत फळबाग आणि भाजीपाला पिकाकडे वळले. सध्या त्यांच्याकडे ऊस, शेवगा, भेंडी, गवार, कारली, टोमॅटो, दोडका, पावटा, मेथी, पेरू अशी पिके आहेत.

आत्मा योजनेचा मोठा वाटा

सचिन येवले यांचे वडील श्री. तानाजी दत्तात्रय येवले हे सन २०१६-१७ पासून परंपरागत कृषि विकास योजना (संद्रीय शेती) या योजनेच्या माध्यमातून कृषि तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा (आत्मा) अंतर्गत स्थापन केलेल्या नगरभूषण एम.डी.पवार साहेब संद्रीय शेतकरी गटातील सदस्य आहेत. या गटामध्ये त्यांचे ०.४१ हे संद्रीय क्षेत्र असून त्यामध्ये ०.२१ हे. शेवगा आहे तसेच ०.२० हे. पेरूची बाग आहे. पेरूच्या बागेमध्ये त्यांनी विविध प्रकारच्या भाजीपाल्याची संद्रीय पद्धतीने आंतरपिके घेतली आहेत. या योजनेमधून आत्मा अंतर्गत त्यांना गांडूळ खताचे ७×३×१ फुटाचे युनिट, संद्रीय निविष्टा व खते तसेच जिवामृत, बीजामृत व दशपर्णी अर्क तयार करण्यासाठी बॅरेल, व प्रशिक्षणे असा लाभ देण्यात आला आहे.

२६ शेतकरी गटांशी संपर्कात

कृषि तंत्रज्ञान व्यवस्थापन यंत्रणा (आत्मा) अंतर्गत जिल्ह्यांत २६ संद्रीय शेतीचे गट आहेत. प्रत्येक गटामध्ये विविध भाजीपाला, धान्यांचे उत्पादन होते मात्र नेटक्या विक्री व्यवस्थेचा अभाव होता. या २६ संद्रीय गटांशी संपर्क करून त्यांच्या शेतीमालाच्या विक्रीसंदर्भात प्रस्ताव दिला. प्रतवारी व पॅकिंग केल्यानंतर स्वतःच्या दुकानातून विक्री सुरू केली. संद्रीय खत विक्रीसाठी त्यांनी शासनाच्या मान्यतेने लोगो वापरला आहे. त्याला मागणी चांगली आहे. शेतीसाठी देशी गायीचे शेण, गोमूत्र, विविध प्रकारच्या निविष्टा वापरल्या जातात. परिसरातील शेतकऱ्यांसाठी संद्रीय

थेट संद्रीय शेतमालाची विक्री - इस्लामपूर

शेतीचे मोफत प्रशिक्षण व प्रात्यक्षिके करतात. दोन बॅरेलमध्ये जैविक खते व औषधे स्वतः तयार करून स्वतः वापरून अन्य शेतकऱ्यांना वाटपही करतात. जिवामृत, दशपर्णी अर्क, निमअर्क अशा संद्रीय घटकांची निर्मिती ते करतात.

मॉलमधून विक्री

संद्रीय उत्पादने विक्रीसाठी सर्व परवाने मिळवले आहेत. संपूर्ण संद्रीय उत्पादने विक्रीसाठी स्वतःची यंत्रणा उभारली आहे. शेताच्या बाजूला स्वतःचा संद्रीय मॉल सुरू केले आहे. यामध्ये गूळ, गूळ पावडर, मसाला गूळ, काकवी, जॅंगरी कॅण्डी, संद्रीय गुळाचा चहा, सर्व प्रकारच्या डाळी, देशी तूप, भाजीपाला विक्रीसाठी उपलब्ध आहे.

‘कृषिदूत’ ब्रॅण्ड

‘कृषिदूत’ या नावाने संद्रीय उत्पादनांचा ब्रॅण्ड तयार केला आहे. त्यासाठीचे सर्व परवाने मिळवले आहेत. संद्रीय गूळ व गूळ पावडर या ब्रॅण्डचे अनावरण मा. श्री. जयंतराव पाटील, जलसंपदा मंत्री, तथा पालकमंत्री सांगली जिल्हा यांच्या हस्ते करण्यात आले.

थेट विक्री

थेट शेतमाल विक्रीसाठी फिरते विक्री केंद्रही सुरू आहे. इस्लामपूर, सांगली व आष्टा येथे प्रत्येकी एक दिवस गाडी पाठवली जाते. सांगली येथील एका दुकानामध्ये मागणीनुसार दर आठवड्याला भाजीपाला पोचवला जातो. श्री. सचिन यांच्या पत्नी सौ. वर्षा येवले यांनीही कृषि पदवी घेतली आहे. त्यामुळे त्यांचे शेतीतील प्रत्येक गोष्टीवर बारीक लक्ष असते. त्याचप्रमाणे घरातील सर्व सदस्यांच्या मदतीने गटाकडून विकत असलेल्या शेतमालाची प्रतवारी व पॅकिंगचे काम त्या पाहतात.

डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषिरत्न पुरस्कार सन २०१६

नाशिक जिल्ह्यातील प्रगतीशील शेतकरी म्हणून ओळख असलेले श्री. शिवनाथ भिकाजी बोरसे यांचा जन्म १४ मार्च १९५२ रोजी झाला. श्री बोरसे कला शाखेचे पदवीधर आहेत. लेखन, वक्तृत्व, व संघटन व्यवस्थापन कौशल्य या गुणवत्तेमुळे कृषि विषयक पाच पुस्तके आतापर्यंत प्रकाशित केली आहेत.

श्री. बोरसे यांच्याकडे एकूण २.८४ हेक्टर शेतजमीन असून त्यापैकी एक हेक्टरवर त्यांनी हरितगृह तयार केले आहे. तसेच १.६० हेक्टर क्षेत्रावर भाजीपाला पिकासाठी आय.एस.ओ.मानांकनप्राप्त रोपवाटिका सुरू केली आहे. त्यात रोपवाटिकेसाठी पॉलिहाऊस तयार केले असून हार्डनिंग युनिट, रेनवॉटर हॉर्वेस्टिंग, वॉटर बँक, सेंद्रिय प्रयोगशाळा, गांडूळ खत युनिट, देशी गाईचे पालन व गोमूत्र ऑटो कलेक्शन टँक, सीडर हाउस, पाण्याच्या योग्य वापरासाठी फॉगर व स्प्रिंकलर सिस्टीम, कुशल मनुष्यबळ आदी या रोपवाटिकेची वैशिष्ट्ये आहेत. माती परीक्षण अहवालातील शिफारशीनुसार त्यांच्या शेतीत रासायनिक खतांचा वापर केला जातो. कृषि विद्यापीठ राहुरी व कृषि विज्ञान केंद्राला वेळोवेळी भेटी देऊन तेथील नवनवीन तंत्रज्ञान अवगत केली आहे. शेतकरी मेळावे, चर्चासत्रे, दूरदर्शन, आकाशवाणी, वर्तमानपत्रातील मुलाखती आदी माध्यमातून सेंद्रिय शेती कृषि धोरण कोरडवाहू फळबाग लागवड, सुरक्षित अन्न, पर्यावरण, कृषि मालाची विक्री व्यवस्था याबाबत राज्यभर प्रबोधन करतात. महाराष्ट्र चेंबर ऑफ कॉमर्स इंडस्ट्रीज अँड एग्जिक्यूटिव्ह मीडिया यांच्या संयुक्त विद्यमाने शेतीतील शोधनिबंधासाठी त्यांना सन्मानपत्र प्राप्त झाले आहे. शेतकऱ्यांच्या समस्या व शोध आणि बोध याविषयी सन २००५ मध्ये शोधनिबंध, शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या रोखण्यासाठी प्रकल्प अहवाल तर शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या कारणे आणि उपाय सन २०१६ असे लिखाण त्यांनी केले आहे. कंपोस्ट खत व गांडूळ खत स्वतःच्या शेतीमध्ये तयार करून त्याचा वापर करतात. सेंद्रिय शेतीची आवड असल्याने जीवामृताचा देखील वापर करतात. सेंद्रिय शेती या विषयावर १०० पेक्षा अधिक व्याख्याने त्यांनी दिली आहेत. वर्तमानपत्रातील दहापेक्षा अधिक लेख, आकाशवाणी टीव्ही,

कृषि विषयावरील पुस्तके या माध्यमातून कृषि तंत्र आणि कृषि धोरण यावर प्रभाव पाडून कृषि क्षेत्राला नवी दृष्टी व नवी दिशा देण्याचा श्री. बोरसे यांचा प्रयत्न वाखाणण्याजोगा आहे. प्रगतीशील शेतकरी, सेंद्रिय शेतीचे प्रणेते व प्रसारक, तसेच कृषिमाल विक्री व्यवस्थेमध्ये शेतकऱ्यांना न्याय मिळवून देणारे श्री. बोरसे यांच्या शेतीविषयक कार्याचा गौरव म्हणून महाराष्ट्र शासनाचा वसंतराव नाईक कृषिभूषण पुरस्कार २००८ आणि जिल्हा परिषद नाशिक यांचा कृषि क्षेत्रातील उल्लेखनीय कार्याबद्दल सन २००७ करिता पुरस्कार मिळाला आहे. श्री. बोरसे, यांनी कृषि क्षेत्रात केलेल्या बहुमोल कार्याबद्दल महाराष्ट्र शासनाने त्यांना २०१६ साली डॉ. पंजाबराव देशमुख कृषिरत्न पुरस्कार प्रदान केला. या पुरस्कारामुळे श्री. बोरसे यांचे जनमानसात एक वेगळे स्थान निर्माण झाले आहे. त्यांच्या परिसरातील घरांची आर्थिक परिस्थिती उंचावण्यास त्यांनी आत्मसात केलेल्या ज्ञानाचा व अनुभवाचा यापुढे फायदाच होत राहील.

टोल फ्री किसान सेवा

- कृषि विभागाचा टोल फ्री क्रमांक १८०० २३३ ४००० ही सेवा जून २०११ पासून कार्यान्वित आहे.
- सदर सेवेतून शेतकऱ्यांना बियाणे, किटकनाशके खते, इत्यादीबाबत अडचणी, शंका व शेती विषयक प्रश्नाबाबत मोफत मार्गदर्शन प्राप्त करून घेता येते.
- किसान कॉल सेंटर टोल फ्री दूरध्वनी : १८०० १८० १५५१

शेतकरी

शेतकरी मासिकाचे वर्गणीदार व्हा!

१. पोस्टामार्फत मनिऑर्डर करून शेतकरी मासिकाचे वर्गणीदार होता येईल.
२. ऑनलाईन पद्धतीनेही gras.mahakosh.gov.in या कार्यप्रणालीद्वारे शेतकरी मासिक वर्गणीदार होऊ शकता.
- अधिक माहितीसाठी ०२०-२५५३७३३१ या क्रमांकावर संपर्क करावा.
- वार्षिक वर्गणी -२५०/- रुपये
व द्विवार्षिक वर्गणी-५००/- रुपये

वसंतराव नाईक कृषिभूषण पुरस्कार सन २०१६

श्री. दिलीप बाबाजीराव देशमुख अंबरनाथ (जि. ठाणे) जिल्ह्यातील प्रगतिशील शेतकरी आहेत. त्यांचा जन्म १ नोव्हेंबर १९५७ रोजी शेतकरी कुटुंबात झाला. वडिलोपार्जित व्यवसाय हा शेती होता, वडिलांच्या अकाली निधनानंतर थोरले बंधू गणपत देशमुख यांच्याकडून शेतीचे धडे गिरवत शिक्षण पूर्ण केले. त्यानंतर काही काळ नोकरीही केली. नोकरीत मन न रमल्याने शेवटी शेतीकडे पाय पुन्हा वळाले. त्यांच्याकडे एकत्रित कुटुंबाची ८.०४ हे. शेतजमीन आहे. सुरुवातीला फक्त भात शेती व उपजीविकेचे पुरते भाजीपाला उत्पादन होत असे, त्यानंतर थोरल्या बंधूंच्या सहाय्याने हळूहळू फुलशेती व फळबाग लागवडीकडे वळले. यात आंबा, काजू, फणस, चिजू तसेच फुलशेतीमध्ये मोगरा, अबोली, काकडा, चमेली या पिकांची लागवड करून, एकात्मिक पीक पद्धतीप्रमाणे उत्पादन घेणे सुरू केले. अवेळी पाऊस वातावरणातील बदल यामुळे शेती तोट्यात जाऊ लागली असे दिसतात काळानुरूप बदल म्हणून सन २००४ यावर्षी कृषि पर्यटनाकडे वळायचे त्यांनी ठरवले. सगुणा बागचे संचालक श्री. चंद्रशेखर भडसावळे यांच्या मार्गदर्शनाखाली कृषि पर्यटनाचे प्रशिक्षण पूर्ण करून त्यांनी कृषि पर्यटन व्यवसाय सुरू केला. शहरी पर्यटकांना शेतीविषयक माहिती देणे हा त्यांचा मुख्य उद्देश आहे. शेती संस्कृती व निसर्गाशी शहरातील लोकांची नाळ जोडण्याचे काम श्री. देशमुख करीत आहेत. आपल्या भाजीपाला पिकांची विक्री ते स्थानिक बाजारपेठांमधून करतात. माती व पाणी परीक्षण करून, शिफारशीप्रमाणे रासायनिक खतांचा वापर करतात. कृषि विभागामार्फत राबविल्या जाणाऱ्या विविध योजनांमध्ये सहभागी होऊन इतर शेतकऱ्यांना मार्गदर्शन करतात चर्चासत्र मेळावे, कृषि प्रदर्शनामध्ये सहभागी असतात. मुंबई येथे भरलेल्या गोल्डन जुबिली इंटरनॅशनल फ्लॉवर शो मध्ये त्यांनी प्रथम क्रमांकाचे पारितोषिक मिळवले आहे. कृषिभूषण शेतकरी गटाच्या माध्यमातून त्यांनी गटशेती योजना अंतर्गत वीस शेतकऱ्यांना एकत्र करून सिंचन सुविधेसाठी पाईपलाइन सामूहिक शेततळे, ठिबक सिंचन सेंद्रिय घटक यासाठी तीन गांडूळ कल्चर युनिट, एक सामूहिक गोठा या बाबी पूर्ण करून परिसरातील शेतकऱ्यांना एकत्र करून सामूहिकरित्या फायदा करून दिला आहे. तसेच कामधेनू शेतकरी गटाच्या माध्यमातून सेंद्रिय शेतीकडे वाटचाल सुरू केली आहे व शेती प्रमाणीकरण करण्याच्या ते अंतिम टप्प्यात असून लवकरच प्रमाणीकरणाची प्रक्रिया पूर्ण होईल. आंबा पिकावरील प्रक्रिया युनिट शेडनेटमध्ये भाजीपाला या बाबी गट शेतीमधून प्रस्तावित करून शेतकऱ्यांना वेगळी दिशा देण्याचे कार्य ते करत आहेत, गट शेती प्रकल्पांतर्गत आत्तापर्यंत सुमारे ३० हेक्टर क्षेत्र पाण्याखाली आले असून फळबागांचे क्षेत्र २० हेक्टरने तर हंगामी पिकांचे क्षेत्र १० हेक्टरने वाढले आहे. हे सर्व करत असताना कृषि विभागाच्या सहकार्याशिवाय शक्य झाले नसते हे श्री. देशमुख सांगतात. डॉ. बाळासाहेब सावंत कोकण कृषि विद्यापीठ शिक्षण परिषद सभेचे सदस्य, जिल्हा नियोजन समिती सदस्य, आत्मा कमिटी तालुकाध्यक्ष, यासारख्या पदावर काम करत असताना शेतकऱ्यांची सेवा करण्याची संधी मिळाल्याचे समाधान त्यांच्याकडून नेहमी व्यक्त होत असते तसेच पत्नी सौ. शोभा देशमुख यांची याकामी मोलाची साथ मिळाली आहे. शहरी पर्यटकांना निसर्गाशी नाते जोडून देणारे श्री. दिलीप देशमुख यांनी आज गटशेती सेंद्रिय शेतीच्या माध्यमातून

शेतकऱ्यांची सेवा करण्यासाठी स्वतःला वाहून घेतले आहे. त्यांच्या कृषि क्षेत्रातील उल्लेखनीय कार्याबद्दल व शेतकऱ्यांसाठी करत असलेल्या सेवा रूपी कामाची दखल घेऊन, महाराष्ट्र शासन कृषि विभागाच्या वतीने सन २००८ या वर्षासाठीचा वसंतराव नाईक शेतीनिष्ठ शेतकरी पुरस्कार, राष्ट्रीय केमिकल अँड फर्टिलायझर्स मुंबई यांच्या वतीने प्रगतिशील शेतकरी पुरस्कार सन २००९, डॉक्टर बाळासाहेब सावंत कोकण कृषि विद्यापीठ दापोली यांच्यामार्फत आबासाहेब कुबल पुरस्कार सन २०१२, वसंतराव नाईक कृषिभूषण पुरस्कार सन २०१६ असे पुरस्कार प्राप्त झाले आहेत.

**कृषि विषयक शासनाच्या नवनवीन योजना,
पीक उत्पादन वाढीचे आधुनिक तंत्रज्ञान आणि
विपणन विषयक संधी यांची माहिती घेण्याकरिता
महाराष्ट्र शासन-कृषि विभागाच्या यू ट्यूब वाहिनी
(Agriculture Department, GoM)
व फेसबुक पेजला
(Krishi Mh)
अवश्य भेट द्या व सबस्क्राईब करा**

कृषि विभागातील माहे नोव्हेंबर २०२० चे शिलेदार

श्रीमती मनीषा रामभाऊ पावडे

कृषि पर्यवेक्षक, मोशी
तालुका कृषि अधिकारी, हवेली
जि.पुणे

- श्रीमती पावडे या २००४ पासून कृषि विभागात कार्यरत आहेत. कृषिसेवक ते कृषि सहाय्यक या काळात अनेक शेतीशाळा यशस्वीपणे राबवून आधुनिक तंत्रज्ञानाची ओळख शेतकऱ्यांना करून दिली. तालुका कृषि अधिकारी, हवेली कार्यालयात अतिवृष्टी काळातील माहिती ऑनलाईन भरणे, रोजगार हमी योजनेतर्गत फळबाग लागवडीसाठी अंदाजपत्रके तयार करणे आणि प्रसंगी राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान योजनेचा पदभार त्यांनी यशस्वीपणे सांभाळला.
- कृषि पर्यवेक्षक पदावर पदोन्नती (२०१०) मिळाल्यानंतर आपल्या कार्यक्षेत्रात अनेक शेतकरी बचत गटांची स्थापना केली. त्याचबरोबर या शेतकरी गटांना दालमिल घटकासाठी अनुदान मिळवून दिले व गटातील शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती मजबूत केली.
- कृषि विभागामार्फत राबविण्यात येणारे कृषि मेळावे, कृषि प्रदर्शनात विभागाच्या स्टॉलची उभारणी, सजावट, कृषि उत्पादनातील नमुन्यांची मांडणी अतिशय सुबकतेने व उत्कृष्टपणे करतात.
- राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा अभियान व राष्ट्रीय गळीतधान्य व तेलताड सुधार कार्यक्रमांतर्गत भात व सोयाबीनचे प्रकल्प यशस्वीपणे राबवून भात क्षेत्रात चारसूत्री भात लागवड तंत्रज्ञान शेतकऱ्यांपर्यंत पोहोचवले त्यामुळे शेतकऱ्यांच्या उत्पादनात भरीव वाढ झाली.
- राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियानांतर्गत हडपसर कार्यक्षेत्रात पॉलिहाऊस, शेडनेट, पॅकहाउस, कांदा चाळ, रायपनिंग चेंबर व सामूहिक शेततळे या घटकांसाठी अर्ज केलेल्या शेतकऱ्यांना योजनेचे अनुदान मिळवून दिले.
- गतिमान पाणलोट योजना व जलयुक्त शिवार अभियान अंतर्गत मौजे वडकी, सांगरून, तरडे, भागतवाडी, आळंदी म्हातोबा येथे मृद व जलसंधारणाची कामे केली, त्यामुळे गावांच्या ओलितखालील क्षेत्रात वाढ झाली.
- महात्मा गांधी रोजगार हमी योजने अंतर्गत शेतकऱ्यांच्या शेताच्या बांधावर तसेच सलग क्षेत्रावर फळबाग लागवड केली. शेतकऱ्यांच्या सहली व प्रशिक्षण दौऱ्यांचे आयोजन करून सहलीचे नियोजन व्यवस्थितरित्या करून यशस्वी केल्या. सूक्ष्म सिंचन योजनेची प्रभावीपणे अंमलबजावणी करून जवळपास ५०० ते ६०० शेतकऱ्यांना योजनेचा लाभ मिळवून दिला. शेतकऱ्यांना तांत्रिक मार्गदर्शन केले व जास्तीत जास्त क्षेत्र सूक्ष्म सिंचनाखाली आणण्यासाठी भरीव कामगिरी पार पाडली. वरील सर्व कामगिरीसाठी सन २०१७-१८ मध्ये विभागीय सहसंचालकांच्या हस्ते वर्षातील सर्वोत्कृष्ट कर्मचारी पुरस्काराने गौरविण्यात आले.

संपादन : शेतकरी मासिक, पुणे

सदर्थ : तालुका कृषि अधिकारी, हवेली जि.पुणे

श्री. मनोज झिबलराव गायधने

कृषि सहाय्यक, समुद्रपूर,
तालुका कृषि अधिकारी, समुद्रपूर
जि. वर्धा

- श्री. गायधने हे २००४ पासून कृषि विभागात कार्यरत असून विस्तार कार्यात सेंद्रिय/ नैसर्गिक शेती पद्धतीची शेतीशाळेच्या, मेळावे व प्रशिक्षणाच्या माध्यमातून राबविण्याचा मान त्यांना जातो. या माध्यमातून शेतकऱ्यांचे उत्पादन खर्च कमी होऊन नफ्यामध्ये वाढीस मदत झाली.
- समुद्रपूर तालुक्यात सेंद्रिय शेती प्रमाणीकरणाचा पहिला गट तयार करून तिन्ही वर्षे शासनाचे कोणतेही अनुदान न घेता लोकसहभागातून चालविला. त्यानंतर शासकीय योजना आल्यावर मोठ्या प्रमाणावर म्हणजे प्रत्येकी ५० एकर याप्रमाणे ८ पीजीएस सेंद्रिय प्रमाणीकरणाचे गट तयार केले.
- तालुक्यातील ५० जुने बंद पडलेल्या शेतकरी उत्पादक गटांना भेटी देऊन त्यांचे प्रबोधन करून त्यांनी नवे उत्पादक गट तयार केले. त्यांना एकत्रित करून विदर्भ नैसर्गिक शेतकरी उत्पादक किसान प्रोड्यूसर कंपनीची स्थापना केली. आता धान्याची स्वच्छता आणि प्रतवारीच प्रकल्प होऊ घातला आहे.
- मृदसंधारण कार्यामध्ये सुरुवातीलाच मुख्यालयातील सगळ्याच गावांमध्ये चांगले उपचार झालेत, त्यातही वायगाव हळद्या गावामध्ये पूर्वीपेक्षा ६० हेक्टर क्षेत्रावर हंगामी (संरक्षित) ओलिताची वाढ झाली. भाजीपाल्यासारखे पीक शेतकरी घेऊ लागले आहेत.
- हळद लागवड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना एकत्रित करून वायगाव हळद उत्पादक संघ तयार करू भौगोलिक मानांकनासाठी विशेष प्रयत्न केले. २०१६ ला वायगाव हळदीला भौगोलिक मानांकन मिळाले.
- महिला गटांना शेतीशाळेचे माध्यमातून विक्रीबाबत माहिती दिली. या कामामुळे महाराष्ट्रातील इतर सर्वसाधारण हळदीचे तुलनेने दीडपट ते दुप्पट भाव मिळत आहे.
- स्वयंप्रेरणेने वेगवेगळ्या माध्यमिक शाळा, महाविद्यालयातील विद्यार्थी, गुरुदेव सेवा मंडळ, महिला बचत गट यांना शेती विषयक तसेच महत्वाचे तत्कालीन विषयावर माहितीपर व्याख्यान देऊन प्रबोधन करतात.
- कृषकोन्नती, सकाळ, अॅग्रोवन, देशोन्नती, लोकमत या आघाडीच्या वृत्तपत्रांमध्ये बातम्या, लेख, यशस्वी शेतकऱ्यांच्या यशोगाथांना प्रसिद्धी देऊन कृषिविषयक संदेश, माहिती, योजना यांचा प्रचार प्रसिद्धी करतात.
- दूरचित्रवाणी वाहिन्यांवर त्यांनी यशस्वी शेतकऱ्यांना व्यासपीठ मिळवून देण्यात मदत केली. नागपूर आकाशवाणीवर त्यांनी सेंद्रिय / नैसर्गिक शेतीवर मुलाखती घेऊन प्रसिद्ध केल्या आहेत.
- कुठलेही प्रशिक्षण, व्याख्यान किंवा शेतीशाळेत ते शेतकऱ्यांना समजेल अशा भाषेत संवाद साधतात.

संपादन : शेतकरी मासिक, पुणे

सदर्थ : तालुका कृषि अधिकारी, समुद्रपूर, जि. वर्धा

बातम्यांच्या बांधावर

मा. श्री. एकनाथ डवले सचिव कृषि यांनी मेहकर तालुक्यांमध्ये मौजे देऊळगाव माळी येथील महाराष्ट्र स्पर्धाक्षम कृषि विकास प्रकल्प अंतर्गत श्री. विठू माऊली शेतकरी उत्पादक कंपनीचे अध्यक्ष श्री. बाबुराव मगर व सदस्य यांच्याशी खरेदी प्रतवारी केलेल्या तूर व हरभरा पिकाचे नियोजन बाबत माहिती घेतली व गहू, हरभरा पासून प्रक्रिया याबाबत मार्गदर्शन केले. संत तेजस्वी शेतकरी उत्पादक कंपनीस भेट देवून डाळ तयार करणे प्रक्रिया केंद्राची पाहणी केली व त्याठिकाणी वृक्षारोपण केले. मौजे मालखेड येथे श्री. गणेश लक्ष्मण लंबे यांनी स्वतः तयार केलेल्या बैलचलीत टोकन यंत्राची पाहणी केली तसेच इतर गावांमधील मौजे माळवंडी, मालखेड, वरदडा व लोणी लव्हाळा येथे शेतकऱ्यांबरोबरच सुक्ष्म सिंचन, सोयाबीन लागवडीबाबत चर्चा केली. मौजे अंबाशी तालुका चिखली येथील श्री. प्रतापराव देशमुख यांच्या शेतामध्ये प्रत्यक्ष उडीद पीक कापणी प्रयोग पिकाचे उत्पादन

काढणी मळणी करताना शेतकऱ्यांबरोबर चर्चा व मार्गदर्शन केले. यावेळी विभागीय कृषि सहसंचालक श्री सुभाष नागरे, जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी श्री नरेंद्र नाईक, उपविभागीय कृषि अधिकारी श्री. विजय बेतीवार, तालुका कृषि अधिकारी श्री. किशोर काळे व इतर अधिकारी, कर्मचारी व शेतकरी बांधव उपस्थित होते.

मा. श्री. धीरज कुमार आयुक्त कृषि यांनी आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून कच्च्या शेतीमालावर प्रक्रिया करून कच्च्या मालाचे प्रक्रिया मूल्य वाढवून विक्री करणे काळाची गरज आहे, असे प्रतिपादन मौजे केंजळ व मौजे कवठे ता. वाई जि. सातारा येथील क्षेत्रीय भेटी दरम्यान केले. सन २०२० - २१ खरीप हंगामाकरिता घरचे घरी सोयाबीन बीजोत्पादन मोहीम अंतर्गत प्रगती स्वयंसहायता शेतकरी समूह गट अंतर्गत बीबीएफ यंत्राचा वापर करून पेरणी केलेल्या जिल्हा बीजप्रमाणीकरण यंत्रणा यांच्याकडे नोंदणीकृत श्री. सुरेश भिलारे मौजे केंजळ यांच्या सोयाबीन ग्राम बीजोत्पादन प्लॉटला त्यांनी भेट दिली. तसेच मा. आयुक्त यांनी श्री. अतुल ढेरे प्रगतशील शेतकरी मौजे कवठे यांच्या केळी लागवड, राष्ट्रीय कृषि विकास योजनेअंतर्गत हळद गोडाऊन तसेच स्वयंचलित हवामान केंद्र आधारित पाणी व खत व्यवस्थापन यंत्रणेची पाहणी केली. यावेळी विभागीय कृषि सहसंचालक मा. श्री. दशरथ तांबाळे, जिल्हा अधीक्षक कृषि अधिकारी श्री. विजयकुमार राऊत, उपविभागीय कृषि अधिकारी श्री. चंद्रकांत गोरड, कृषि विकास अधिकारी श्री. विनायक पवार, तालुका कृषि अधिकारी श्री. हरिश्चंद्र धुमाळ तसेच अधिकारी, कर्मचारी व शेतकरी बांधव उपस्थित होते.

योजना आपल्या आत्मनिर्भरतेची संधी कायद्याची, ग्राम बिजीत्पादन योजनेची !

गहू

सर्व वाण
(जीडब्ल्यू - ४९६
वगळता)

हरभरा

सर्व वाण
(राजविजय २०२ व
फुले विक्रम वगळता)

कोकण विभागातील जिल्हे वगळता महाराष्ट्रातील सर्व जिल्ह्यांना लागू.

जिल्हा अधिक्षक कृषी अधिकारी
जिल्हा व्यवस्थापक महाबीज

संपर्क

तालुका कृषी अधिकारी
महाबीज अधिकृत विक्रेते उपविक्रेते

टिप : ग्राम बिजीत्पादन योजनेअंतर्गत अनुदानित दरावर बियाणे उपलब्ध

महाराष्ट्र राज्य बियाणे महामंडळ मर्यादित

"महाबीज भवन", कृषी नगर, अकोला - ४४४ १०४. फोन : ०७२४-२४५५०९३ फॅक्स : २४५५९८७.
Toll Free No. : 1800 233 8877, E-mail : homarketing@mahabeej.com, web.: www.mahabeej.com

शेतकरी : नोव्हेंबर २०२०

प्रेषक

संपादक

शेतकरी मासिक

कृषि आयुक्तालय, कृषिभवन

शिवाजीनगर, पुणे-४११००५

दूरध्वनी : ०२० २५५३७३३९

शेतकरी बंधूनों

त्वर करी...

वर्गणी भरा!

पत्त्यावर

* असल्यास आपली

वर्गणी एकच महिना

शिल्लक आहे.

** असल्यास

वर्गणी दोन महिने

बाकी आहे.

*** असल्यास

वर्गणी तीन महिने

बाकी आहे.

पोस्टमन बंधूनों

या पत्त्यावर वर्गणीदार

मिळत नसेल तर

हा अंक कृपया

कृषि विभागाच्या

संबंधित तालुका कृषि

अधिकारी कार्यालय/

मंडळ कृषि अधिकारी

कार्यालय किंवा

नजिकच्या कृषि

पर्यवेक्षक किंवा

कृषि सहाय्यक

यांच्याकडे द्यावा.

भारत सरकार सेवार्थ

श्री.

पिन क्र.

हे मासिक कृषि विभाग, महाराष्ट्र शासनकरीता प्रकाशक व मुद्रक श्री. धीरज कुमार, आयुक्त कृषि, महाराष्ट्र राज्य, पुणे व संपादक श्रीमती अश्विनी भोपळे यांनी आनंद पब्लिकेशन, जळगाव येथे छापून कृषि आयुक्तालय, मध्यवर्ती इमारत, पुणे-१ येथे प्रसिद्ध केले.